

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LXXXI

Sa. 291

Ağustos 2017

ANKARA - 2017

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİFTERİ HASTALIĞI VE
KORUYUCU SAĞLIK HİZMETLERİNE DAİR BULGULAR
(19. YÜZYIL SONLARI VE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA)*

ZEYNEL ÖZLÜ**

Giriş

Osmanlı Devleti'nde bebek ve çocuk ölümlerinin küçümsenmeyecek bir boyutta olduğu tahmin edilmektedir. Bu bağlamda 19. yüzyılda çocuk sağlığı alanında ilk olarak bir bütün halinde çocuk sağlığının farkına varılmış ve korunması için çaba sarf edilmiştir¹. Mesela 1867 tarihinden itibaren yayınlanan Tuhfetü'l-Tıb adlı eserin “emrâz-ı sıbyân” (çocuk hastalıkları) başlığı altında bulunan bölümünde boğulma, sarılık, pişik, ağız ağrısı, göz ağrısı, yılanlık, ishal, çıbanlar, boğmaca, çiçek, kızamık, kızıl ve kuşpalazı gibi çocuk hastalıkları hakkında bilgiler verilmiştir². Bu hastalıklardan kuşpalazı hastalığı tarihte karabakma, kızılağrı, kuşboğan, kuşkuyruğu, Bretonneau hastalığı, Süryani ülseri gibi adlarla da isimlendirilmiştir³. Hastalığa difteri adını Brettoneua, ilk olarak 1826'da “diphtherite” ve daha sonra 1865'te de diphteria ismini teklif etmiştir⁴. Diphterite (deri) Yunanca bir kelime olup, bu isim Osmanlı belgelerinde % 99 “kuşpalazı” ve “difteri” olarak ifade edilmesine rağmen istisna da olsa bazı vesikalarda “difteryâ” olarak da

* Bu araştırma Gaziantep Üniversitesi Araştırma Projeleri tarafından desteklenmiş olan “19. Yüzyıl'da Osmanlı Devletinde Difteri Hastalığı ve Mücadele (s. 1-77)” adlı proje çerçevesinde hazırlanmıştır (Proje No: Fef. 10.04).

** Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gaziantep/TÜRKİYE zeynelozlu@hotmail.com

¹ Cüneyd Okay, “Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk (1850-1900)”, *Türkler*, c. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 41-56.

² 1 Ramazan 1284 (27 Aralık 1867) tarihinden itibaren 16'şar sayfalık fasiküller halinde yayınlanan eserin 94. sayfasından itibaren çocuk hastalıkları hakkında bilgi verilmektedir. Ayten Altuntaş vd. “Basılı Tıp Yayınları Alanının Öncülerinden Biri- Tuhfetü'l-Tıb”. Ed. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, *Tıp Tarihi Araştırmaları-History of Medicine Studies*, Yüce Yayın, S. 10, Haziran, İstanbul 2001, s. 23, 27.

³ Süreyya Ülker, *Ülker Çözümleri Terimleri Sözlüğü*. Erkam Matbaası, İstanbul 2001, s. 145.

⁴ Russell L. Cecil, *İç Hastalıkları -Cecil*. Yayınlayan: Cevdet Aykan, Çev. Arif İsmet Çetingil vd., İ. Ü. Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayını, İstanbul 1950, s. 13.

telaffuz edilmiştir⁵.

19. yüzyıl başlarında çocuklarda⁶ ölümcül bir enfeksiyon nedeni olarak görülen kuşpalazı (difteri) hastalığı⁷, havaya yayılan mikroplarla bulaşmaktadır. Hastalardan damlacıklarla çıkan mikroorganizmaların kısa veya uzun zaman havada asılı halde kaldığı veya kuruyup toz haline gelerek havaya karıştığı ve solunum yolu ile bulaştığı⁸ ayrıca hastalığın en fazla sonbahar ve kış aylarında görüldüğü tespit edilmiştir⁹.

Bu çalışmanın amacı 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde difteri hastalığı ve mücadele konusunda Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirleri ortaya koymaktır. Hastalıkla ilgili yapılan bazı çalışmalarda hastalıkla mücadelede difteri serumu ve pülverizatörlerin rolü ile ilgili bazı veriler ortaya konmuşsa da hastalıkla mücadelede devletin karşılaştığı sıkıntılar, karantina vs. tedbirleri, şırınga, serum ve pülverizatörlerin temini ve taşraya sevkinin yeterli olup olmadığı gibi hususlar hala ortaya konmayı beklemektedir. Bu çerçevede Osmanlı Arşivi'nde difteri hastalığının konu edildiği muhtelif vakalara yönelik belge türleri tespit edilerek analiz edilmiş ve bunlardan hareketle Osmanlı Devleti'nin hastalıkla mücadelede karşılaştığı sıkıntılar ortaya konmaya çalışılmıştır.

⁵ Bakınız 20 C 1308 (31 Ocak 1891) tarihli vesika. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT)*, 1804/39, Vesika 1-2.

⁶ Hastalığın daha çok çocuklar üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. 1315 senesi temmuz ayının 10. gününde Fransızca Servet Gazetesi'nde çıkan yazıda difteri hastalığı bulaşmış bir vakadan bahsedilmiştir. Buna göre Üsküdar'da Sâlâcık İskelesi'nde kuşpalazı hastalığına yakalanan sekiz çocuğun "esir-i firâş" (yata-lak) oldukları belirtilmektedir. BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Tahriyat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (I. PRK. TKM)*, 42/43, Vesika 1-2./ Yine Manastır vilayeti Şeceste kasabasında yaşayan çocuklarda şiddetli bir şekilde Kuşpalazı hastalığı görülmüştür (11 R 1316/29 Ağustos 1898). BOA, *DH. MKT*, 2097/90./ 1900 tarihli bir diğer belgede kuşpalazından bir çocuğun vefat ettiği belirtilmiştir. Belgede difteri dışında "boğaz hastalığı"ndan da 2-3 çocuğun vefat ettiği ifade edilmiştir. BOA, *DH. MKT*, 2298/50. Kuşpalazından bir çocuğun vefat ettiği tespit edilmiştir (20 N 1317/ 22 Ocak 1900)./Difterinin sadece insanlarda bulunduğu zannedilmekte ise de buna benzeyen mikrop membranların hayvanların boğazında ve ineklerin memesinde de bulunduğu görülmektedir. Cecil, *İç Hastalıklar*, s.14.

⁷ Ahmet Yarımaş ve Selahattin Katarü "Çoklu Sistem Tutulumu İle Seyreden Difteri Vakası", *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, S.49, 2006, s. 222. /Hastalığın yüzyıl sonlarında birçok yerde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan bir araştırmada 1884 yılından 1908 yılına kadar geçen zaman zarfında gerek Kıbrıs'ta gerekse çevre ülkelerde ortaya çıkarak Kıbrıs'ı tehdit ettiğinden dolayı resmi yayınlara konu olan başlıca hastalıklar olarak humma, sıtma, kolera, çiçek, veba, tifo, bataklik humması, verem ve difteri (kuşpalazı) hastalığının adı geçmektedir. Bu hastalıklardan Kıbrıs'ta yaygın olarak görülenler ise humma, bataklik humması, sıtma, çiçek ve difteridir. Mehmet Demiryürek, "Kıbrıs'ta Salgın Hastalıklar ve Hastalıklarla Mücadele (1878-1908)", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. 2, Ed. Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2005, s. 1308.

⁸ Sevim Yumuturuğ, *Halk Sağlığı Ders Kitabı*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları, S. 64, Ankara 1988, s. 24.

⁹ *İç Hastalıkları*, Ed. Prof. Dr. Aydoğan Öbek, 4. Baskı, Güneş Kitabevi, Bursa 1990, s. 152.

Materyal ve Metot

Araştırma 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin difteri hastalığı ile mücadelesini ortaya koymaktadır. Konu ile ilgili yayınlanmış literatür genelde dolaylı bilgiler veren araştırmalardan ibarettir. Nitekim tıp tarihi ile ilgili yapılan genel araştırmalar, süreli yayınlar tek tek taranmış ve buralarda difteri hastalığı ile ilgili çok az veri tespit edilebilmiştir. Bu nedenle araştırma, İstanbul'da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki muhtelif difteri hastalığı vakalarını konu alan orijinal vesikaların tespit ve analizi ile ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin difteri hastalığı ile mücadele yöntemleri, muhtelif vakalar dikkate alınarak, "çevreye, halka ve tedaviye yönelik koruyucu sağlık önlemleri" açısından değerlendirilip ayrı ayrı kategorize edilerek ortaya konmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın hazırlanması uzun bir süreç gerektirdiğinden, özellikle ilk yıl arşivden belgeler temin edilerek transkripsiyonlar yapılmış, daha sonraki dönemler ise belgelerin analizi ve araştırmanın yazımına ayrılmıştır.

A. HASTALIĞIN BELİRTİLERİ

1847'de Virchow, membranı tarif etmiş, 1869'da Trendelenberg difterili materyalden eksperimental olarak hastalığı husule getirebilmiş¹⁰, Alman hekimi Edwin Klebs 1883'te difteri mikrobunu mikroskopla görmüş bir yıl sonra da bakteriyolog Loeffler, 22 difteri hastasının 13'ünün boğazından difteri basili elde etmeyi başarmıştır. Bu nedenle difteri mikrobuna uzun yıllar Klebs-Loeffler basili adı verilmiştir. Hastalıkla ilgili olarak bir süre sonra Paris'teki Pasteur Enstitüsü'nde çalışan Roux ile Yersin adındaki Fransız uzmanları toksin kuramını ortaya atmışlardır. Bu kuram kalp ve sinir dokularının yıkımındaki ana öğeyi belirlediğinden zamanla hastalığın yenilmesi sağlanmıştır. Bu temel buluşlardan sonra Alman bakteriyologu Emil Von Behring, laboratuarda üretilen difteri mikrobundan alınan zehrin difteriye eğilimi olmayan hayvanlara aşılanması halinde dokuların antitoksin üretmek gibi bir tepki gösterdiğini ve hayvanın bu hastalıktan etkilenmeyerek sağlıklı kaldığını ileri sürmüştür. Roux ve Yersin antitoksin üreticisi olarak bir at seçmişler ve difteriye karşı açılan savaşı sürdürerek 1894 Paris salgını sırasında Behring antitoksinini büyük çapta kullanmışlardır¹¹.

Difteri tüm bakteriyel hastalıkların en hızlı gelişenlerinden birisi olup, bakteri alındıktan sonra beş gün içinde belirtileri gelişir ve bir hafta sonra ölüm olabilir¹².

¹⁰ Cecil, *İç Hastalıkları*, s.13.

¹¹ *Sağlık Ansiklopedisi*, "Difteri Çocukları Etkileyen Hastalık", c. II, Arkın Kitabevi, İstanbul, s.450-451.

¹² Erkan Özcengiz, "Difteri Bağışıklaması", *STED*, c. 12, S. 3, 2003, s.103.

Kuşpalazı yüzünden “dünyanın en uygun sıhhat alanlarından” Amerika’nın Santiyago şehrinde bile sağlık oldukça kötüye gitmiş bu bağlamda Doktor Ro’nun kuşpalazı tedavisi için keşfettiği “deva-yı cedid”in kıymeti daha iyi anlaşılmıştır. Bu şehirde 2 seneden beri ölüm oranının yüzde 10 kadar arttığı, bu artışın yüzde 7 miktarındaki kısmına ise kuşpalazının neden olduğu görülmüştür. Nitekim 1892 yılında Santiyago şehrinde ölüm miktarı 17.378 kişi olup bunun 72 kişisi difteriden ölmüştür¹³. 1894 yılının ilk 6 ayında ise 6272 kişi vefat etmiş olup bunun 388’i (yüzde 7,30) difteriden kaynaklıdır¹⁴.

Hastalığa yakalananlarda ateş, boğaz ağrısı, kardiyovasküler sistem ve sinir sistemini tutan ciddi komplikasyonlar¹⁵, yutkunma zorluğu, ses kısıklığı, nefes darlığı ve kuru öksürük görülür¹⁶. Duyarlı yaş gruplarında sınırlı epidemiler yapabilir. Kuluçka süresi 1-7 gün kadardır. Bakterinin virulansına ve lokalizasyonuna göre klinik belirtiler değişik düzeydedir. Difteri boğaz (farinks, larinks) burun, deri, genital bölge ve nadiren göz ve kulaklarda lokalize olur ve hastalık genel ve lokal belirtilerle gidiş gösterir¹⁷.

Hastalığa, soğuk algınlığı, anjinler, boğmaca ve kızamık gibi enfeksiyonlar hazırlayıcı rol oynamaktadır. Hastalık hastalardan veya portörlerden geçmektedir. Süt, su veya eşya ile bulaşma büyük bir önem göstermez¹⁸. Bazı belgelerde hastalığın “purğoruca” (pornorumuca?) dan sirayet ettiği ifade edilmiştir (20 N 1317/22 Ocak 1900)¹⁹.

Difteriye müptela olan hastaların tedavi edildiği yerlerle, bunların yorgan yastık gibi eşyaları ve bunlara bakan kişilerin üzerinde yapılan araştırmalarda (teharriyât) difteri basillerinin, hastaların yattıkları yerlerin tozlarında, hastaya bakan kişilerin kundura, saç ve elbiselerinde çok miktarda bulunduğu ortaya konmuştur²⁰.

¹³ Belgenin devamında 17378 ölüm vakasından ölenlerin oranı “100 de 49” olarak belirtilmiştir. Belgede “100 de 49” oranının sehven yanlış yazılmış olduğu gerçek oranın ise “100 de 4,9” olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴ *Servet-i Fünun*, “Şununât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye- Amerika- Santiyago’da Difteri Hastalığından Ölümler”, c. 8, Yıl: 4, sy. 191, 7 Teşrinievvel 1310, s. 144.

¹⁵ Emel Gür, “Adolesanlarda Aşılama: Difteri-Boğmaca-Tetanoz, Kızamık-Kızamıkçık-Kabakulak ve Suçiçeği Aşılımları”, İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri *Adolesan Sağlık II*, Sempozyum Dizisi No: 63, 2008, s. 86.

¹⁶ Ayfer Tantay, “Milli Mücadele Yıllarında İzmir’de Etkili Olan Başlıca Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz-ı Sariye)”, *ÇTTAD*, VI/15, 2007, s. 51.

¹⁷ Cecil, *İç Hastalıklar*, s. 152.

¹⁸ Bahtiyar Demirağ, *Çocuk Hastalıkları –İnfeksiyöz Hastalıklar ve Zehirlenmeler*, c. II, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1951, s. 303.

¹⁹ Belgede difteri dışında “boğaz hastalığı”ndan 2-3 çocuğun vefat ettiği de belirtilmiştir. BOA, DH. MKT., 2298/50.

²⁰ *Servet-i Fünun*, “Şununât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye-Difteri”Hastalığının Bulaşması”, c. 9, Yıl: 5, sy. 222, 1 Haziran 1311, s. 224.

Bununla beraber Berlin’de Doktor Vâsirmân’ın araştırmalarına (tetkîkât ve müşâhedât) nazaran kuşpalazına müptela olan hastaları tedavi eden kişiler, bu hastalığa müptela olma tehlikesine maruz kaldığı halde, hastalığın, tedavi yapan bu kişilere bulaşmadığı (muafiyet halde) ifade edilmiştir. Bu çerçevede tedavi işlemlerini yapan kişilerin kanlarından bir miktar alınarak üretilen kuşpalazı mikropları, bununla muamele edilmiş ve mikropların etkisini ortadan kaldırdığı tespit edilmiştir. Bu deney 8 kişi üzerinde uygulanmış ve bunlardan 7’sinin kanının kuşpalazı mikroplarının üretilmesiyle ortaya çıkan toksine karşı tepkide bulunduğu görülmüştür. Halbuki 4 ile 10 yaş arası çocuklardan kan alınıp incelendiğinde bunların ancak yarısında kanın, mikroplara karşı antitoksin ürettiği belirlenmiştir. İşte bu deneyler “kuşpalazının etfâle (çocuklara) ve ehl-i şebâba (gençlere) mahsus bir maraz olduğu ve büyüklerin bu marazdan kuvvetlice bir raddeye kadar masun kaldığı (nı)...” göstermiştir²¹. Servet-i Fünûn gazetesinin bir diğer haberinde ise Bakteriyojihaneye Müdürü Doktor Nikol’un Paris’te kendinin yetişmiş olduğu Ameliyathane’den getirilen “masl-i dem yani aşı” yı, evladından geçen kuşpalazı ile hasta olan bir kadın üzerinde deneyerek başarı elde ettiği belirtilmiştir²².

Enfeksiyon hastalıkları en sık görüldükleri yaş bakımından farklılık gösterirler. Nitekim kızamık ve boğmacaya en yüksek yakalanma 1-5 yaşlarında iken difteri, kızıl ve kabakulakta ilkokul çağlarıdır. Belirli yaşlarda bazı hastalıklara daha fazla yakalanmada çevrenin ve yaşama tarzının önemli etkisi olmuştur²³.

Hastalığın tarihte zaman zaman diğer bazı hastalıklarla “ihtilat” ederek farklı şekiller aldığı da görülmektedir. Konya’da 400 kişiyi etkisi altına alan, 22 kişiyi öldüren kuşpalazı hastalığının kızıl hastalığı ile ihtilat ettiği ve farklı bir şekil aldığı görülmektedir. Ancak hastalığın *müstakil kuşpalazı* hastalığına göre ne tür farklı belirtilere sahip olduğu konusunda herhangi bir bulguya rastlanmamıştır (11 M 1324/7 Mart 1906)²⁴.

Hastalığın tarihte dizanteri, kızamık ve frengi hastalığı ile karıştırıldığı görülmektedir. Mesela Nevşehir kazasında kuşpalazı hastalığı meydana geldiği ve bölgeye gereken ihtiyaçların gönderilmesi konusunda talepte bulunulmuşsa da bölgeye gönderilen tabipler bölgede çıkan hastalığın kuşpalazı olmadığını hasta-

²¹ *Servet-i Fünûn*, “Şuunât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tibbiye- Masleddem ve Berlin’de Kuşpalazı Tedavisi”, c. 8, Yıl: 4, sy. 196, 1 Kanunuevvel 1310, s. 223-224.

²² *Servet-i Fünûn*, “Kuşpalazı Tedavisi Antitoksi”, c.8, sy.189, Yıl:4, 13 Teşrinievel 1310, s. 102.

²³ Ekrem Kadri Unat, *Temel Mikrobiyoloji*, II. Baskı, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1993, s. 219.

²⁴ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9.

lğın dizanteri, kızamık ve frengi hastalığı olduğunu ortaya koymuşlardır (7 Ra 1328/19 Mart 1910)²⁵.

B. HASTALIKLA MÜCADELEDE İDARİ BİRİMLERİN ROLÜ

1. Vilayetlerin Rolü

Bir bölgede hastalık çıktığı zaman hastalık mahalline en üst düzeyde müdahalede bulunulmuş, hastalığın nerede ortaya çıktığı ve şiddeti konusunda ilgili birimlere bilgi verilmiştir²⁶. Hastalıkla ilgili olarak “Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti Celilesi”nden alınan görüş doğrultusunda İstanbul’da Şehremaneti²⁷, taşrada ise mutasarrıflıklar sorumlu tutulmuştur²⁸. Dolayısıyla hastalıkla mücadelede bölge mutasarrıflarının gayreti önemli bir yer teşkil etmiştir²⁹.

Hastalığın seyri ve şiddeti konusunda valiler, İstanbul’daki merkezi hükümet yetkililerini sürekli olarak bilgilendirmişlerdir. Hastalığın çok az bir vefata neden olması bile bu haberleşme trafiğini azaltmamış gözükmektedir. Mesela İzmir’de kuşpalazı hastalığından iki çocuk vefat ettiği tespit edilince hastalığın takibi konusunda hem Aydın valisi Hasan Fehmi hem de İstanbul’daki merkezi hükümet, hastalığın seyri ve hastalığın engellenmesi için uygulanan ihtiyat tedbirlerinin (te-dâbir-i ihtiyâtiye) sürekliliği konusunda takipçi olmuşlardır³⁰.

Vilayetlerde salgın hastalık ortaya çıktığında yerel tıp mensupları alacakları tedbirleri Nezaret-i Tıbbiye-i Mülkiye’ye bildirmiş nezaret tarafından da cemiyet-i tıbbiye bilgi verilmiştir. Alınan tedbirlerle ilgili olarak cemiyet-i tıbbiye de, gerektiğinde bazı değişiklik ve ilaveler yapılarak tekrar mahalline gönderilmek üzere, nezarete görüş bildirmiştir³¹. Ayrıca hastalık çıkan alanlarda belediye tabipleri tarafından, hastalığın seyri konusunda bir rapor hazırlanarak belediyenin bağlı bulunduğu mutasarrıflık tarafından hem Sıhhiye Nezareti’ne hem de Tıbbiye Nezareti’ne bilgi verilmiştir³². İzmir’de kızıl ve difteri hastalığı ortaya çıkması (şekl-i

²⁵ BOA, Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUİ), 70-2/6, Vesika 2.

²⁶ Bakınız 11 R 1316 (29 Ağustos 1898) tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 2097/90.

²⁷ Bakınız 14 R 1319 (31 Temmuz 1901) tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 2516/114.

²⁸ Bakınız 24 B 1318 (17 Kasım 1900) tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 2429/39.

²⁹ Serfiçe Mutasarrıfı Hıfzı Paşa’nın gayretiyle bölgede meydana gelen tifo ve kuşpalazı hastalıklarına karşı gösterilen gayret için bakınız (12 Za 1314/ 14 Nisan 1897). BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Erkani ve Saray Görevlileri Arizaları (Y.PRK. SGE.), 7/41.

³⁰ Bakınız 5 Z 1311 (9 Haziran 1894) tarihli vesika. BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (Y..A... HUS), 299/58, Vesika 1-2.

³¹ Hilmi Erginöz, “Türkiye’de Sağlık İdaresi”, *Dünyada ve Türkiye’de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi*, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1988, s.175.

³² Makriköy’de (Bakırköy) üç çocukta “boğmaca öksürüğü”, iki çocukta kuşpalazı hastalığı olduğu iddia edilmiştir. İki çocuğun kuşpalazından öldüğüne dair Kaza-i Erbaa mutasarrıflığı belediye tabibi tara-

istila) ve hastalığın Aydın, Nazilli ve Söke taraflarına da yayılması üzerine gerekli tedbirlerin alınması için Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye riyaseti tarafından olaya el konulmuş ve konuyla ilgili olarak hastalık çıkan mahallerde vilayet yönetimi tarafından da tedbir alınması için Aydın vilayeti uyarılmıştır (30 Z 1327/12 Ocak 1910)³³. İstanbul’da kızıl, kuşpalazı ve nezle-i müstevliye gibi salgın hastalıklarla mücadele amacıyla alınacak tedbirler de Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye tarafından kararlaştırılmıştır (26 Ca 1307/18 Ocak 1890)³⁴.

2. Belediyelerin Rolü

Hastalıkla mücadeleyi taşrada en etkin şekilde yürüten kurum belediyeler olmuştur. Belediye teşkilatı müdüriyetlerden veya yerel şube bürolarından oluşup, bunların başında birer müdür bulunmaktadır. Belediyeye bağlı olan *heyet-i sıhhiye müdüriyetinin* ise belli başlı görevleri şunlardır: Hastaneler, yetimhaneler ve diğer hayır kurumlarını tesis etmek ve bunları yönetmek, fabrikalar ve imalathaneler yapılırken bunların halk sağlığı ile ilgili belediye kurallarına uygun olmasını sağlamak ve halen kurulmuş olan bu tür tesislerin sağlık koşullarını iyileştirmek, satışı sunulan yiyecek, içecek maddeleriyle diğer ürünleri denetlemek ve analiz etmek, sağlığa aykırı ve tehlikeli olanları imha etmek veya satışını engellemek, içilebilecek suları belirlemek, suyolları, kuyular ve kanalların sağlık kurallarına göre inşa edilmesini sağlamak, bulaşıcı ve salgın hastalıkları önlemek için gerekli tedbirleri almak, bu amaçla vilayetin sıhhiye müdüriyeti ile ilişki kurmak ve hastalığa karşı aşılama yapmak, ölüm nedenini gösteren doktor raporu üzerine defin izni vermek vs.dir³⁵. Bu çerçevede İstanbul halkının sağlığını yakından ilgilendiren, su, kanalizasyon gibi işler ile yiyecek ve içeceklerin kontrolü yanında dezenfeksiyon gibi koruyucu sağlık önlemlerinin sağlanması, salgın dönemlerinde hastaların tedavisi ve ilaçlarının temininden belediyeler sorumlu tutulmuştur³⁶.

findan bir rapor hazırlanmış ve hazırlanan rapor mutasarrıflık aracılığıyla Tıbbiye Nezaretine gönderilmiştir (18 Z 1304/7 Eylül 1887). BOA, DH. MKT, 1444/107.

³³ BOA, DH. MUİ, 54-1/12, Vesika 1-2.

³⁴ Hastalığın 1890 yılında, geçen seneye kadar “daha vahim ve kebir olarak ” hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.), 1167/91242, Vesika 1-3.

³⁵ İstanbul Şehremanetinde dokuz müdüriyet bulunmaktadır. Bunlar Beyazıt, Fatih, Pera, Yeniköy, Anadolu Hisarı, Üsküdar, Kadıköy, Adalar ve Makriköy (Bakırköy)’dür. Şube müdüriyetlerinin belli başlı görevleri kendi bölgelerinin beledi işlerini yürütmek, belediye gelirlerini toplamak, on beş günde bir gelir ve giderleri gösteren bir liste hazırlayarak göndermek, yılsonunda yıllık hesap listelerini göndermek ve kendi şubelerinin yönetimine ilişkin her türlü işi yerine getirmektir. William Wheelock Peet, “Kent Yönetimi”, *İstanbul 1920*, Ed. Clarence Richard, Johnson M. A., çev. Sönmez Taner, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayını, İstanbul 2007, s. 96-100.

³⁶ Bu çerçevede 1865’te şehirde görülen kolera salgınında ilk belediye hastanesi olan Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi hizmete girmiştir. Nuran Yıldırım, “Sağlık Hizmetleri”, *Diinden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 403.

3. Patrikliğin Rolü

Osmanlı Devleti'nde patriğin siyasi ve dini olmak üzere birçok rolü vardır. Tanzimat reformları sonrasında patriğe isnat edilen en önemli rol reformlarla da onaylanan “milletbaşı” konumudur³⁷. Gayri Müslimlerin buldukları mahallerde, hastalığa duçar olan grup Rum ise Rum Patriklığı, Ermeni ise Ermeni Patriklığı³⁸ vasıtasıyla gerekli işlemler yapılmıştır. Bu çerçevede patrikliğin konu ile ilgili görüşü Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti'ne gönderilmiştir. Mesela difteri hastalığı çıkan okul Rum mektebi olduğu için ve “mektebin tatili patrikhanenin tasdikine” bağlı olduğu için durum “Rum Patrik Kaymakamlığı”na bildirilerek karar alınmıştır³⁹. Van vilayeti merkezinde meydana gelen kuşpalazı hastalığı birçok vefata neden olunca da, konu ile ilgili olarak Ermeni Patriklığı harekete geçerek gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir⁴⁰. Adana merkez ve havalisinde meydana gelen difteri salgınında da bölge Ermeni Patriklığı'nın serum ve şırınga talepleri ilkönce “Der-saadet Ermeni Patriklığı”ne iletilerek karar alınmıştır (2 B 1327/ 20 Temmuz 1909)⁴¹.

C. HASTALIKLA MÜCADELEDE İSTİHDAM EDİLEN KİŞİLER

1. Sıhhiye Müfettişleri

Hastalıkla ilgili olarak Başkent İstanbul'da Bakteriyojihaneye müdürlüğüne başvurularak yardım istenmiş, hastalığın niteliği konusunda sıhhiye müfettişliği tarafından araştırma başlatılarak tespitler yapılmıştır(20 N 1317/22 Ocak 1900)⁴². Şehremaneti dâhilinde bulunan belediyelerin sınırları içerisinde meydana gelen hastalıklar belediyenin heyet-i sıhhiye reisi vekâleti tarafından Hıfzıssıhha Umumi Müfettişliği'ne bildirilmiş, müfettişlik tarafından⁴³ konu ile ilgili bir rapor hazırlanarak, hastalıkla ilgili gerekli tedbirlerin alınması sağlanmıştır (8 B 1316/22 Kasım 1898)⁴⁴. Mesela Yedikule civarında Mirahur'da bulunan Halid Efendi Mektebi İbtidaisi öğrencilerinden Düriye'nin kuşpalazı hastalığına tutularak “esir-i firâş”

³⁷ Athanasia Anagnostopulu, “Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim”, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayri Müslimler*, Ed. Pinelopi Stathis, çev. Foti ve Stefo Benlisoy, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 8.

³⁸ Mesela Van vilayetinde ortaya çıkan ve ölümlere sebep olan kuşpalazı hastalığı ile ilgili olarak Ermeni patrikliğinin görüşleri dikkate alınarak işlem yapılmıştır (25 C 1324/16 Ağustos 1906), BOA, DH. MKT.,1109/53, Vesika 1.

³⁹ Bakınız 6 Za 1314 (8 Nisan 1897) tarihli vesika. BOA, İ.DH., 1167/91242, Vesika 1-3.

⁴⁰ BOA, DH. MKT.,1109/53, Vesika 1-2.

⁴¹ BOA, DH. MKT., 2881/17, Vesika 1-2.

⁴² İşkodra vilayetinde meydana gelen kuşpalazı illeti ile ilgili mücadeleye bakınız: BOA, DH. MKT.,2298/50.

⁴³ 1316 yılında görev yapan Hıfzıssıhha umumi müfettişlerinden biri Reşad Bey'dir.

⁴⁴ Altıncı Daire-i Belediye dâhilinde bulunan Kasımpaşa, Tatavla ve Beyoğlu'nun bazı yerlerinde çiçek ve difteri hastalıklarının ortaya çıkmasıyla ilgili yapılan işleme bakınız. BOA, DH. MKT, 2137/97.

(yatalak) olduğu tespit edilince konu ile ilgili bir müfettiş tayin edilmiş ve Müfettiş Hasan Efendi mektebin geçici olarak (muvakkaten) tatiline karar vererek konu ile ilgili olarak mektep muallimine tebliğde bulunmuştur (20 Ş 1317/ 24 Aralık 1899)⁴⁵.

Der-saadet bölgesinin birçok belediye dairesine bölünmüş olması nedeniyle bu dairelere bağlı hıfzıssıhha müfettişlerinin hazırladığı rapor ve suretleri hem Şehremaneti hem de Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti'ne gönderilmiştir⁴⁶.

Taşrada, kazalarda, meydana gelen hastalıklarla ilgili olarak da kaza sıhhiye müfettişliği bir rapor hazırlayıp önce vilayete daha sonra da Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti'ne bildirimde bulunmuştur. Mesela Mitroviçe'de bir buçuk aydan beri devam eden difteri hastalığından 30 hasta, 6 tane de vefat meydana gelince, bölge sıhhiye müfettişliği önce Kosova vilayetine oradan da Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti'ne bilgi vererek durum hakkında en alt idari birimden en üst birime kadar herkesi bilgilendirmiştir (19 C 1317/25 Ekim 1899)⁴⁷. Konya'da çıkan kuşpalazı hastalığına da Konya vilayeti sıhhiye müfettişliği el koymuş ve merkeze gönderilen bir telgrafname ile bölgede iki seneden beri hastalığın devam etmekte olduğu ve bunun için yardıma ihtiyaç olduğu belirtilmiştir (11 M 1324/ 7 Mart 1906)⁴⁸.

Hastalıkla mücadele için vilayetlerde de sıhhiye müfettişleri görevlendirilmiş ve hastalığın çerçevesi (icra eyledikleri keşfiyât ve muamelât) konusunda vilayet sıhhiye müfettişi ve belediye tabibinin görüşleri doğrultusunda bir rapor hazırlanmıştır⁴⁹.

Sınır vilayetlerinde ise hastalık mahalline vilayet sıhhiye müfettişi ve tabip gelene kadar “hudud müfettişleri”nin hastalıkla ilgili çalışmalarda görev aldığı ve ilgili bölgelerde gerekli tedbirleri sağladığı görülmektedir. Tabip gelmediği durumlarda tabip tayini talebinin bildirilmesi konusunda da hudud müfettişleri rol oynamışlardır⁵⁰.

⁴⁵ BOA, Maarif Mektubi Kalemi (MF. MKT), 481/32, Vesika 1-3.

⁴⁶ Erenköy'de çocuklarda görülen kızıl ve kuşpalazı hastalıkları hakkında Onuncu Belediye Dairesi hıfzıssıhha müfettişliğinin yaptığı işlemler için bakınız (16 B 1319/ 29 Ekim 1901). BOA, DH. MKT, 2549/65.

⁴⁷ BOA, DH. MKT, 2261/19.

⁴⁸ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./Ayrıca bakınız. BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 22.

⁴⁹ Konya'da çıkan kuşpalazı hastalığına, Konya vilayeti sıhhiye müfettişliği el koymuştur (11 M 1324/ 7 Mart 1906). BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./ Ayrıca bakınız: BOA, Rumeli Müfettişliği Kosova (TFR.L.KV.), 54/5304, Vesika 1-4.

⁵⁰ Hudud Müfettişi 'İzzet Bey'in, tabip gönderilmesi ile ilgili ifadesi için bakınız. BOA, TFR.L. KV., 54/5304, Vesika 1-4.

Hastahklarla ilgili rapor hazırlanırken bazen bir yerine iki defa ayrı ayrı müfettiş veya müfettişler gönderildiği hatta gerektiğinde sermüfettiş gönderilerek tahkikatın derinleştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda yapılan bazı tetkiklerde kuşpalazından öldüğü iddia edilen bazı kişilerin gerçekte kuşpalazı olmadığı ortaya çıkmıştır. Hatta hastalığın nereden sirayet ettiği ile ilgili hususlar ve hastalarla ilgili olarak iddia edilenlerin de asılsız çıktığı bu teftişlerde ortaya konan olgular dandır. Mesela Makriköy'de (Bakırköy) ortaya çıktığı (zuhur) bildirilen boğmaca ve kuşpalazı hastalıklarının tahkiki için bölgeye iki ayrı müfettiş yanında Sıhhiye Sermüfettişi Miralay Ahmed Hilmi Bey de gönderilmiş, köyde çıkan kuşpalazı hastalığının İstanbul'dan sirayet ettiği, boğmacanın ise her sene münferit olarak bu köyde ortaya çıktığı ortaya konmuştur (24 S 1305/ 11 Kasım 1887)⁵¹.

2. Belediye Tabipleri

Belediyelerin sağlık alanındaki işlevlerini belirleyen 1861 yılında yayınlanan "Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname" deki (tüzük) bir madde belediyelerin hekim istihdamı konusunu da hükme bağlamaktadır. Asıl amacı sağlık alanında çalışanların kayıt altına alınması olan bu tüzük "Mekteb-i Tıbbiye Nezareti, yayım ve ilanından itibaren İstanbul'da üç ay, taşralarda ise bir sene içerisinde nizamnamenin uygulanmasının yanı sıra icazetnameli hekim bulunmayan yerlere hekim temininden sorumludur" diyerek belediyelerin sağlık hizmetleri konusundaki yerini belirlemiştir. Osmanlı yönetimi böyle bir uygulama ile ülke genelinde hekim istihdamı olgusunu kamu görevlisi biçiminde belediyelere özgü bir görev olarak kabul etmiştir⁵². 1871 yılında da "memleket tabibi" adı altında taşraya hekim görevlendirilmiştir. "İdare-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizamnamesi"ne göre bu hekimlerin, görev yaptıkları yerlerde devletin sağlık işlerindeki temsilcisi olarak, belediyelerin denetiminde çalışmalarını öngörölmüştür⁵³.

a. Belediye Tabiplerinin Sayısal Olarak Yetersizliği

1869'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye kurulmuştur. Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye; belediyelere hekim, eczacı gibi sağlık görevlileri tayin etmek, bunların terfi ve cezalandırılmalarını yönlendirmek, yabancı ülkelerde yetişen sağlık görevlilerine çalışma izni vermek, alanına giren konularda mahkemelerin sorduğu sorulara cevap vermek, belediye hekimlerinin verdiği raporları inceleyip onaylamak⁵⁴, vilayetlere atanacak olan tabiplerin hareket

⁵¹ BOA, DH. MKT, 1462/65.

⁵² Erdem Aydın, *Türkiye'de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*, Naturel Kitap Yayıncılık, Ankara 2002, s.13.

⁵³ Murat Aksu, *Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı*, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu Yayını, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara 2007, s. 42.

⁵⁴ Yıldırım, "Sağlık Hizmetleri", s. 403.

tarzlarına ilişkin yönetmelikler düzenlemek ve bunların hareket ve işlemlerine sürekli nezaret etmek, vilayetlerde sıhhiye meclisleri ve cemiyetleri teşkil edildikçe nizamname layihalarını kaleme alıp icraatını teftiş ve kaleme almakla yükümlü olmuştur⁵⁵. Hastalık çıkan mahallere doktor tayini (intihab ve ağrâmi) 1890'larda "Tıbbiye Nezareti" tarafından⁵⁶, 1898-99 yıllarında ise Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti kanalıyla sağlanmıştır⁵⁷.

Başkent İstanbul'da hastalıkla mücadelede birinci derecede görevli kişilerin Dokuzuncu Daire-i Belediye'de çalışan belediye tabipleri olduğu görülmektedir. Belgelerde bu tabiplerin sayısının bazı yerlerde "müteaddid"⁵⁸ olduğu belirtilse de hastalığa yakalanan kişilerle ilgili ihbarda bulunulduğu halde doktor bulunmaması nedeniyle vefat eden hastaların bulunduğu alanlar da bulunmaktadır⁵⁹. Mesela 1890 yılına ait bir belgede İstanbul'da bulunan on belediye dairesinden sadece altıncı ve dördüncü dairelerde tabip görev yaptığı geriye kalan sekiz belediye dairesinde doktor bulunmadığı ayrıca bu dairelere geçici de olsa doktor tayinine çalışıldığı görülmektedir (26 Ca 1307/18 Ocak 1890)⁶⁰.

Tabip yetersizliği taşrada, farklı kazalarda görev yapan belediye tabiplerinin sadece kendi kazalarında değil vilayete bağlı diğer kazalarda da görevlendirilmelerine neden olmuştur. Mesela Kosova vilayeti Preşova kazasının Radohince ve İstayofça karyelerinde ortaya çıkan "çiçek" ve "difteri" hastalıkları nedeniyle Priştine mutasarrıflığına bilgi verilerek tabip talebinde bulunulmuştur. Bunun üzerine Preşova kazasına, Komanova belediye tabibinin gönderilmesine karar verilmiştir.

⁵⁵ Erginöz, "Türkiye'de Sağlık İdaresi", s. 175.

⁵⁶ Bakanız 26 Ca 1307 (18 Ocak 1890) tarihli vesika. BOA, İ..DH., 1167/91242, Vesika 1-3.

⁵⁷ Şile kazasında bulunan Erân köyünde (Erenköy) birkaç çocukta kuşpalazı hastalığı tespit edilince, hastalığın yayılmaması ve diğer fenni tedbirleri alması için bölgeye "acilen" bir tabip gönderilmesi Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti kanalıyla sağlanmıştır. Bu çerçevede bölgeye Bakteriyojji muavinlerinden Doktor Yüzbaşı Ziya Efendi görevlendirilmiştir (14 N 1316/26 Ocak 1899) BOA, DH. MKT, 2163/40./ Hastalık çıkan bölgelere gönderilen belediye tabipleri bu tarihlerde "Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti-i Celilesi" ile bilgi alışverişi yaparak görevlerini icra etmişlerdir. Mesela Manastır vilayeti Şeceste kasabası çocuklarında şiddetli bir şekilde kuşpalazı hastalığı görülmüştür. Hastalığın tedavisi için bölgeye belediye tabibi gönderilmesi için yapılan uygulamaya bakınız: (11 R 1316/29 Ağustos 1898). BOA, DH. MKT., 2097/90.

⁵⁸ BOA, Y. PRK. TKM, 42/43, Vesika 1-2.

⁵⁹ 1315 senesi Temmuz ayının 10. gününde Fransızca Servet Gazetesinde çıkan yazıda hastalık bulaşmış iki vakadan bahsedilmiştir. Buna göre hastalığı belirtilmeyen Üsküdar mezarcuları kethüdası Hüsnü Efendinin evvelki gün vücudunda bir "fenalık" hissettiği, bunun üzerine zevcesiyle çocuklarının bir tabip gönderilmesi için hemen "Belediye Dairesi" ne müracaat ettikleri görülmektedir. Fakat Dokuzuncu Daire-i Belediye'de belediye tabipleri müteaddid olduğu halde müracaatları esasında yardım edecek hiçbir hekim bulunmadığından adam aradan çok zaman geçmeden vefat (irihal-i dar-ı beka) etmiştir (14 Ra 1317/23 Temmuz 1899). BOA, Y. PRK. TKM, 42/43, Vesika 1-2.

⁶⁰ BOA, İ..DH., 1167/91242, Vesika 1-3.

Bununla beraber tabibin görev yerine gitmemesi nedeniyle yeniden tabip talebinde bulunulması da dikkate değer bir olgudur (22.12. 1321/7 Mart 1906)⁶¹.

Tabip tayinlerinde öncelik, doktorların hastalıkla mücadelede kendilerine kolaylık sağlayacak pülverizatör makinesi temin edilmiş alanlara tanınmıştır. Mesela Kosova vilayetinde Üsküp merkezi ile ona bağlı diğer idari birimlerde pülverizatör makinesi bulunmadığından öncelik vilayete bağlı diğer birimlere tanınmıştır (29 M 1318/ 29 Mayıs 1900)⁶².

Vilayet sıhhiye müfettişliğinden alınan bilgilerden, hastalıkla mücadelede vilayetlerdeki varidat yetersizliğinin, bazı kazalarda tabip bulunmamasına, bazı kazalarda ise mücadelenin belediye tabibi yerine “belediye tababeti vekâleti suretiyle idare edilmekte” olmasına neden olduğu anlaşılmaktadır (3 Z 1317/4 Nisan 1900)⁶³. Yeterli sayıda doktor bulunmaması, hastalıkla mücadele amacıyla bazı yerlere cerrahların da istihdam edilmesine neden olmuştur. Mesela Demirhisar kasabasına bağlı bazı köylerde çıkan difteri hastalığının tedavisi için Sofya’da cerrahlık yapan Demirhisarlı Yovan veled-i Boşko’nun hastalık mahalline gönderilmesi için Sofya’da ekmekçilik (etmekçilik) yapan bazı kişiler tarafından arzuhal verilmiştir (11 B 1317/15 Kasım 1899)⁶⁴.

Tabip eksikliğinin ileriki yıllara ait kayıtlarda da vurgulandığı görülmektedir. Nitekim son dönemlere ait bazı kayıtlarda sadece köylerde değil, birçok kaza merkezinde bile tabip ve eczahane bulunmadığı ifade edilmektedir⁶⁵. Bu çerçevede hastalıkla mücadelede yetersiz kalınmış⁶⁶ hatta hastalık çıkan mahallerde yaşayan halk bazen toplu olarak, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye Riyasetine bir arzuhal yazarak tabip talebinde bulunmuşlardır. Bu tür durumlarda talepler dikkate alınmış ve imkânlar el verdiği ölçüde hastalık mahallerine tabip tayini gerçekleştirilmiştir. Tabibin gününde görev yerinde olup olmadığı ve hastalığın meydana getirdiği zayıyata dair de gerekli takibat ilgililerce yapılmıştır

⁶¹ Bölge civarında kızıl ve boğaz hastalığı görüldüğüne de işaret edilmiştir. BOA, TFR.I.KV., 54/5304, Vesika 1-4.

⁶² İlgili belgede “şimdilik tabib mevcut olan İştib, Kumânova, Radoşine, Kratova, Penka, Piriştine, Mitroviçe, Pirizrin, Kalkandelen, Seyovine, Pireyol (Pereyol) ve Berâne belediyeleri için büyük hacimde birer pülverizatör ile serum şırıngaları gönderilmesi için çalışma başlatılması istenmiştir. BOA, DH. MKT, 2351/124, Vesika 1-2.

⁶³ Kosova’da ortaya çıkan difteri hastalığı nedeniyle yapılan yazışmaya bakınız. BOA, DH. MKT, 2328/44.

⁶⁴ Konu ile ilgili talep Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti’ne iletilmiştir. BOA, DH. MKT, 2270/98.

⁶⁵ İlgili belgede “...yalnız kurada değil ekser kaza merkezlerinde bile ne tabib ve ne de eczahane bulunmaması hasebiyle....” ifadesi kullanılmaktadır.

⁶⁶ Bakınız 7 Ş 1324 (26 Eylül 1906) tarihli belge. BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 4.

(7 Ra 1328/19 Mart 1910)⁶⁷. Mesela Büyükeren köyünde bulunan çocuklarda on gündün beri kızıl ve kuşpalazı hastalıkları görüldüğü ve şimdiye kadar 3-4 kişinin vefat ettiği, birkaç çocuğun da “hal-i ızdırabda bulunduğu” haber verilince gerekli ilaçlar (edviye-i lazime) ile beraber hemen tabip gönderilmesi ve hastalığın kontrol altına alınması için Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti ve Şehremaneti’ne talepte bulunulmuştur (14 R 1319/31 Temmuz 1901)⁶⁸.

b. Doktorların Bilgi Eksikliği ve İntibak Eğitime Alınması

Hastalıkla mücadelede karşılaşılan önemli sorunlardan birisi de doktorların difteri hastalığı ile ilgili bilgiler konusunda yetersiz olmalarıdır. Nitekim hastalığın meydana geldiği alanlarda müfettişler tarafından yapılan tespitlerde karşılaşılan en önemli sorunlardan birisi olarak serumların hastalara nasıl şırınga edileceğinin bile tabipler tarafından bilinmemesi gösterilmiştir. Bu konuda Müfettiş Devletlû Şakir Paşa’nın eleştirisi dikkat çekmektedir. Bu çerçevede serumların taşra kazalara gönderilmesiyle beraber kullanım şeklinin de belediye tabiplerine öğretilmesi (suret-i istimalinin belediye tabiblerine öğretilmesi) konusunda Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti’nden talepte bulunulmuş⁶⁹ ve kuşpalazı hastalığına mübtela olan çocukların serum ile tedavisi, serumun kullanılması, hastalığın (illet) Bakteroloji (Bakterüloji) bilimi bakımından incelenmesi (teşhis) amacıyla gerekli bilimsel bilgileri vermek, gerekli ameliyatı vicâhen (yüz yüze) icra etmek üzere Dr. Nicole tarafından bir seminer düzenlenmiş ve seminere tüm belediye doktorları davet edilmiştir. Seminerin iki bölümden ibaret olduğu, her kısımda 20 doktoru geçmemek üzere bir seminer düzenlendiği görülmektedir. Birinci seminer Teşri-i saninin 13. günü, diğeri ise aynı ayın 26. günü Nişantaşı’nda bulunan Bakterilohane’de düzenlenecektir. Seminere belediyelerin kadrosunda bulunan doktorlar (devâir-i belediyenin etibba-yı dairesesi) katılabilecektir. Konu ile ilgili olarak şehremaneti tarafından sadarettin de izin alınmıştır (2 C 1313/20 Kasım 1895)⁷⁰.

⁶⁷ Nevşehir kazasında hükümferma olan kuşpalazı hastalığından dolayı iki tabibin seri bir şekilde (serian) bölgeye gönderilmesi talep edilmiştir. Arzuhalde kasaba ve köylerde kuşpalazı, kızılca ve nezle-i müstevliyeden dolayı 1500’ü aşkın çocuğun (evlad-ı fukara ve evlad-ı duaî) hasta olduğu ifade edilmiştir. Arzuhalde halktan 36 kişinin adı yazılmış ve mühürleri basılmıştır. Bu çerçevede bölgeye belediye tabibi Espiro Panayot Efendi görevlendirilmiş ve 23 Mayıs 1325’te (5 Haziran 1909) görev mahalline gitmiştir. Tabibin görev yerine vaktinde gidip gitmediği ile ilgili bir de tahkikat yapılmıştır. BOA, DH. MUİ, 70-2/6, Vesika 1, 3, 4.

⁶⁸ BOA, DH. MKT., 2516/114.

⁶⁹ Yozgat’ta (Yozğad) her sene kızıl ve kuşpalazı hastalığı gibi hastalıklardan dolayı birçok çocuk vefat (telef) etmektedir. Bu hastalıklardan kuşpalazı için yeterli miktarda serumun Yozgat vs. yerlere gönderilmesi ve kullanım şeklinin belediye tabiplerine öğretilmesi konusunda Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti’ne yazılan 24 C 1316 (9 Kasım 1898) tarihli yazı için bakınız. BOA, DH. MKT., 2131/11.

⁷⁰ BOA, Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü (Y.MTV.), 132/32.

c. Doktorların Maaşı

Hastalıkla mücadelede istihdam edilen doktorların maaşları hastalık çıkan mahallerin “devâir-i belediye... vâridâtı”ndan karşılanmıştır. Ancak ekonomik sıkıntılar veya belediye varidatında bulunan kaynakların farklı kalemlere tahsis edilmiş olması nedeniyle doktor maaşlarına kaynak (karşılık) bulmada sıkıntı yaşanmış görülmektedir (3 Z 1317/3 Nisan 1900)⁷¹. Konuyla ilgili muhtelif kaynaklar hastalıkla mücadelede kullanılan pülverizatör makinesi yanında tathir memuru ve doktor istihdamı konusundaki yetersizliğin en önemli nedeni olarak hem vilayetlerin⁷² hem de belediyelerin varidat yetersizliğini ön plana çıkarmaktadır. Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti ile yapılan muhtelif yazışmalarda belediye gelirlerinin yetersizliğinden bahsedilmesi de bunu teyit etmektedir. Mesela Kosova’da 14 belediyede gelir yetersizliği nedeniyle doktor ve tathir memuru istihdam edilememiş ve pülverizatör satın alınmamıştır (23 Ş 1317/27 Aralık 1899)⁷³. Bu bağlamda hastalıkla mücadele için devlet tarafından hastalık çıkan mahallere difteri serum ve şırıngaları yanında tabipsiz olan kaza ve livalara birer tabib tayin edilmesi ve tabib maaşlarına kaynak (karşılık) bulunması konusunda çalışmalar yapılmış ve bu konuda Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti’nin direktifleri doğrultusunda hareket edilmiştir (21 Za 1317/23 Mart 1900)⁷⁴. Hatta doktor maaşlarına kaynak bulununcaya kadar maaşların merkez hazine tarafından karşılanması (tesviye) bile gündeme gelmiştir (3 Z 1317/4 Nisan 1900)⁷⁵.

Hastalıkla mücadelede görev yapan özellikle taşradaki doktorların maaşlarının azlığı da dikkat çekmektedir. Nitekim Kemah kazasına kuşpalazı ile mücadele için görevlendirilen Doktor Yüzbaşı Nureddin Bey’in zamlı maaşının 374 kuruş 30 pare olması dikkate değer bir olgudur. Merkezin bu maaşı ve doktorun 870 kuruş Der-saadet’e dönüş harcırahının “1313 yılı dahiliye tahsisatından” karşılanması gerekirken ödenek kalmadığı gerekçesiyle buradan karşılamaması ve zamlı

⁷¹ Kosova’da ortaya çıkan difteri hastalığından dolayı yapılan işlemler için bakınız. BOA, DH. MKT, 2328/44.

⁷² Vilayet sıhhiye müfettişliğinden alınan bilgi ve Kosova’da ortaya çıkan difteri hastalığı nedeniyle yapılan yazışmaya bakınız (3 Z 1317/4 Nisan 1900). BOA, DH. MKT, 2328/44.

⁷³ Kosova’nın bazı kazalarında (Üsküb, Kumânova, İştib, Yenipazar, Mitroviçe, Berâne, Taşlıca vs.) ortaya çıkan ve telefata sebep olan difteri ve kızamık hastalığına karşı Umum Mekâtib-i Askeriye Nezareti’nce tıbbi malzeme ve personel gönderilmesi için yapılan yazışmada 14 belediyenin (İpek, Yâkova, Pireşova, Osmaniye, Ohanya, Gilân...) varidât yetersizliğinden bahsedilmektedir. BOA, DH. MKT, 2289/61.

⁷⁴ Kosova’da tabipsiz olan liva ve kazalara birer tabib tayin edilip “maaş-ı nizamilerine” karşılık bulmak için çalışma yapılmıştır. Bununla beraber difteri hastalığına yakalanmış İştib’de 5, Taşlıca’da 2, Üsküb’de 4 vaka tespit edilmiştir. Bunlardan İştib’de 2, Taşlıca’da da 1 hastanın vefat ettiği tespit edilmiştir. BOA, DH. MKT, 2322/94.

⁷⁵ Kosova’da ortaya çıkan difteri hastalığından dolayı yapılan işlemler için bakınız. BOA, DH. MKT, 2328/44.

maaş ve harcırahın doktorun görevli gittiği Kemah kazası gelirinden ödenmesi için Maliye Nezareti'nden izin istenmesi devletin içine girmiş olduğu ekonomik sıkıntı ile ilgili olsa gerektir (21 Z 1319/31 Mart 1902)⁷⁶.

İstanbul'da dört ve altıncı belediye daireleri dışında kalan sekiz belediye dairesinde görevlendirilecek doktorlar için de ilgili belediye gelirlerinden aylık 7.000 kuruş tahsis edilmiştir. Sekiz dairenin "beherine birer tabib tayin" edilmiştir. Maaşın tayin edilecek tüm doktorlar için olduğu anlaşılmaktadır (26 Ca 1307/18 Ocak 1890)⁷⁷.

Tablo 1: İstanbul'da Belediye Tabiplerinin Aldıkları Maaşlar
(26 Ca 1307/18 Ocak 1890)⁷⁸

Doktor Tayin Edilen Alan	Aded/Nefer	Maaşı/Kuruş
Birinci Daire	1	1000
İkinci Daire	1	1000
Üçüncü Daire	1	1000
Beşinci Daire	1	750
Yedinci Daire	1	750
Sekizinci Daire ⁷⁹	1	750
Dokuzuncu Daire	1	1000
Onuncu Daire	1	750

d. Doktorların Harcırahı

Hastalık mahallerine gönderilen doktorların harcırahları, şartlara göre merkezden veya görevli gidilen kazanın gelirlerinden karşılanmıştır. Mesela kuşpalazı hastalığı ortaya çıkan Karğı nahiyesi köyleri, Çorum mutasarrıflığına bildirilince bölgeye Çorum Belediye tabibi görevlendirilmiş ve tabibin harcırahının hastalık mahallinden karşılanması için çalışma yapılmıştır⁸⁰. Yine kuşpalazı ile mücadele

⁷⁶ BOA, DH. MKT., 463/30.

⁷⁷ BOA, İ..DH., 1167/91242, Vesika 1-3.

⁷⁸ BOA, İ..DH., 1167/91242, Vesika 4.

⁷⁹ Kadıköyü bölgesinin Onuncu Belediye Dairesi Heyet-i Sıhhiye Riyaseti kapsamında bulunmaktadır (3 S 1314/ 14 Temmuz 1896). BOA, MF. MKT, 325/55, Vesika 1-5

⁸⁰ Bölgeye 15 şişe serum ile bir adet sırnğa gönderilmesi için harekete geçilmiştir (24 B 1318/17 Kasım 1900). BOA, DH. MKT., 2429/39.

için Kemah kazasında görevlendirilen Doktor Yüzbaşı Nureddin Bey'e 870 kuruş Der-saadet'e dönüş harcırahı tespit edilmiş ve harcırahın "1313 yılı dahiliye tahsisatından" karşılanması gündeme gelmişse de, ödenek kalmadığı gerekçesiyle harcırahın doktorun görevli gittiği Kemah kazası gelirinden ödenmesi için Maliye Nezareti'nden izin istenmiştir (21 Z 1319/31 Mart 1902)⁸¹. Der-saadet'ten Şile kazasına gönderilen Bakterioloji muavinlerinden Doktor Yüzbaşı Ziya Efendi'nin gidiş dönüş harcırahının da (azimet ve avdet harcırahı)⁸² nasıl karşılanacağına ilişkin yapılan yazışmalarda, harcırahın doktorun görevli gittiği yerin belediye gelirinden karşılanması gerektiği ifade edilmekle beraber belediye gelirinin müsait olmadığı tespiti yapılarak harcırahın Şehremaneti'ne ait gelirlerden ödemesinin yapılması sağlanmıştır (4 L 1316/15 Şubat 1899)⁸³.

3. Tathîrât Memurları

Hastalık çıkan yerlerde alınan tedbirlerden birisi de hastalık mahallinin karantinaya alınıp steril hale getirilmesidir. Hastalık mahallinde yapılan fenni temizlik faaliyetleri (tathîrat-ı fenniye) belediyenin "tathîr (sterilizasyon) memuru" tarafından⁸⁴ yapılmıştır. İstanbul'da görevli olan tathîrat memurlarının belediyeye bağlı "Daire-i Hey'et-i Sıhhiye Riyaseti"nde görev yaptıkları anlaşılmaktadır⁸⁵.

Temizlik faaliyetlerine belediye ile beraber bölgede bulunan diğer kuruluşlarda destek vermişlerdir. Mesela Konya'da çıkan bir kuşpalazı hastalığı ile ilgili olarak hastalığın ilk defa 319 senesi Şubat ayı (1904) başında Konya istasyonunda ikamet eden Şimendifer müstahdemlerinden Koknîvis adındaki birisinin iki çocuğunda görüldüğü, ailenin Adana'dan buraya göç ettiği, dolayısıyla hastalığın bu aile vasıtasıyla Adana'dan Konya'ya sirayet ettiği tespiti yapılmış ve Koknîvis'in hanesinin "belediye ve Şimendiferülmebâs marifetiyle" fenni temizlik yapılmasına

⁸¹ BOA, DH. MKT., 463/30.

⁸² Şile kaymakamlığı örneği için bakınız 14 N 1316 (26 Ocak 1899) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2163/40.

⁸³ Belgede "kaza-i mezkurun (Şile kazasının) umur-u maliyesi Maliye Nezaret-i Alisi'nce idare olunmakta bulunduğu gibi ayruca harcırah tertibi de mevcut olduğu beyanıyla maruz-zıkr harcırahın nezaret-i müşarun ileyhaca tesviyesi lazım geleceği.... Bu misüllü etibba harcırahları kazalarca devair-i belediye varidatından idilegelmekte bulunmasına göre nezaret-i müşarun ileyhaca kabul ve ifa edilemeyeceği tabii olub..... i'tası lazım gelen harcırahın kaza-i mezkur belediye varidatından verilmesi ve şu sûret mümkün değil ise heman emanet-i celilerince (Şehremaneti) tediyesiyle muma ileyhin bir an evvel mahall-i mezkura gönderilmesi...." ifade edilmektedir. BOA, DH. MKT, 2166/42.

⁸⁴ Belgede "Kızıltoprak'ta vaki' Zühdü Paşa mektebinin Mösyö Mon Drağon marifetiyle tathîrat-ı fenniyesi (nin) icra edil....." diğî belirtilmiştir. BOA, MF. MKT, 325/55, Vesika 2./ Bakınız 29 M 1318 (29 Mayıs 1900) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2351/124, Vesika 1-2.

⁸⁵ Bakınız 22 L 1318 (12 Şubat 1901) tarihli vesika. BOA, MF. MKT., 545/9, Vesika 1-6./ Ayrıca bakınız 3 Z 1323 (29 Ocak 1906) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 1045/44.

karar verilmiş ve hastalığın ortaya çıktığı hanelerde her türlü “tahaffuz” ve “tebhirât-ı fenniye” icra edilmiştir (11 M 1324/7 Mart 1906)⁸⁶.

Temizlik işlemlerinin niteliği, hastalık tespit edilen kurumun (okul vs.) kapanış ve açılış tarihi gibi hususlarda heyet-i sıhhiye müfettişi umumiliği müfettişleri karar vermiştir. Fenni temizlik yapıldıktan sonra temizliğin ciddi yapıldığının tespiti için müfettişliğe ve kurumun ilgili organlarına bilgi verilmiştir. Mesela hastalık çıkan alan bir okul ise okulun eğitime hazır hale geldiği konusunda mektep müfettişine ve “Mekatib-i İbtidaiye İdaresi”ne bilgi verilmiştir (3 S 1314/14 Temmuz 1896)⁸⁷. Kadıköyü’nde Kızıltoprak’ta bulunan Zühdü Paşa Mektebi öğrencilerinden Vedia adlı kız çocuğunda kuşpalazı hastalığı tespit edilince konu ile ilgili olarak riyasetten bir rapor gönderilmiş ve mektepte tam teşekküllü bir temizlik (tathirat-ı mükemmel-i fenniye) yapılması amacıyla mektebin 10 gün kadar tatiline karar verilmiştir. Okulun tatiliyle beraber tathirat memuru istenerek okulda temizlik gerçekleştirilmiştir. İşlemlerin gerçekleştirilmesi amacıyla şehremaneti tarafından, Maarif Nezaretü’nden de izin istenmiştir. Hastalığın sirayetine engel olunması için okulun kapatılmasına karar verildiğinde “acilen” kaydıyla “ibtidaiye idaresine” de bilgi verilerek fenni temizlik işlemi gerçekleştirilebilmiştir (3 S 1314/14 Temmuz 1896)⁸⁸.

Hastalık çıkan mahalde ileriki aşamada hastalığın tekrar nüksedip etmediği konusunda “riyaset” tarafından takibat yapılarak konu ile ilgili raporlar hazırlanmıştır (20 Ş 1317/ 24 Aralık 1899).⁸⁹

D. DİFTERİ HASTALIĞI İLE MÜCADELEDE KORUYUCU SAĞLIK ÖNLEMLERİ

Hastalığın ortaya çıktığı yerlerde uygulanan tedbirler genel olarak, hıfzıssıhha tedbirlerinin bütünüyle icrası, bölgeye serum ve şırınga gönderilmesi, hastalık mahallinden hastalığın derecesine ilişkin günlük malumat alınarak hastalığın seyirinin yakın takibe alınması, hastalık çıkan alanların (mektep vs.) muvakkaten boşaltılması⁹⁰ ve hastalık mahallinde dezenfeksiyon işlemi yapılması gibi tedbirlerden meydana gelmektedir.

⁸⁶ Kokniviş’in hanesi “kordon” altına alınmışsa da bu yeterli olmamış hastalığın diğer civar hanelere yayılmış olması nedeniyle buralarda da gerekli tedbirler alınmıştır. Hastalık Rum Mahallesi’nden yavaş yavaş şehrin diğer mahallelerine de yayılmış ve kontrol altına alınan hasta sayısı 400’e ulaşmıştır. Bunlardan 22’si vefat etmiştir. Hastalığın “kızıl ile iltilat ettiği” tespit edilmiştir. Hastalardan “vaktiyle serum ile tedavi olanlar şifâyâb” olmuşlardır. BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./Ayrıca bakınız: BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 22.

⁸⁷ BOA, MF. MKT, 325/55, Vesika 1-5.

⁸⁸ BOA, MF. MKT, 325/55, Vesika 1-5.

⁸⁹ BOA, MF. MKT., 481/32, vesika 1-3.

⁹⁰ Malkara’da kuşpalazı hastalığından dolayı üç çocuğun vefat etmesi üzerine bölgeye 6 şişe serum gönderilmiş bu bağlamda belirtilen tedbirler alınmıştır (7 Ra 1317/16 Temmuz 1899). BOA,

1. Çevreye Yönelik Koruyucu Sağlık Hizmetleri

a. Karantina Tedbirleri

Osmanlılarda 17. yüzyılda görülmeye başlayan Batı etkisi 18.⁹¹ ve 19. yüzyıllar da daha da yaygınlaşarak etkisini göstermiştir. Bu etkilerden birisi sağlık alanında olmuştur. Nitekim Tanzimat döneminde sağlık alanındaki en önemli çağdaşlaşma girişimlerinden biri olan salgın hastalıklara karşı karantina sistemi uygulanmış ve 1850'lere girerken ülkenin dört bir yanında geniş bir karantina ağı oluşturularak, Avrupa ile yakın ilişkiler kurulmuştur⁹².

19. yüzyılda Avrupalılar karantina sistemini ve hastalık bulaşmış malları yok etmeyi temel hedef alan ve ticaret açısından yıkıcı etkileri olan salgıncı görüşleri zamanla bırakma eğilimine girerken Osmanlılar salgın tezinin ve şüphe duyulan kişileri bir araya toplayıp tecrit etme yoluyla salgınların önüne geçme ilkesinin yanında tavrı almışlardır⁹³.

Osmanlı Devleti'nin difteri hastalığına karşı aldığı tedbirlerden (tedâbir-i tahaffuziye) birisi de hastalığa yakalananların sağlıklı insanlarla bir arada bulunmasının (ihtilâttan) yasaklanmasıdır. Uygulama için gerekli tedbirler sıhhiye müfettişliği tarafından alınmıştır⁹⁴.

Hasta çocukları sağlıklı olanlardan tecrit etme olgusu Osmanlı toplumunda genel bir uygulama olmakla beraber, zaman zaman inkıtaaya uğradığı da vakidir. Mesela Firuz Ağa'da inşa edilen çocuk misafirhanesinde hastalanan çocuklar ayrı bir koşuğa bakıma alınırken bulaşıcı hastalığa yakalanan çocuklar için ayrı bir baraka inşa edilmesi⁹⁵ 19. yüzyılda mekteplerde çiçek, kızamık ve kuşpalazı gibi

DH. MKT, 2221/117./ Ayrıca Şile kazası Erân köyü (Erenköy) örneği için bakınız (27 Za 1316/8 Nisan 1899). BOA, DH. MKT, 2186/96./Yedikule civarında Mirahur'da bulunan Halid Efendi Mekteb-i İbtidaisi öğrencilerinden Düriye'nin kuşpalazı hastalığına tutularak "esir-i firâş" (yatalak) olduğu tespit edilince konu ile ilgili bir müfettiş tayin edilmiş ve Müfettiş Hasan Efendi mektebin geçici olarak (muvakkaten) tatiline karar vermiş ve konu ile ilgili olarak mektep muallimine tebliğde bulunulmuştur (20 Ş 1317/ 24 Aralık 1899). BOA, MF. MKT, 481/32, Vesika 1-3.

⁹¹ Esin Kahya, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İatrokimya Cereyanının Etkileri", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 69.

⁹² Orhan Koloğlu, "XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Basımevi, Ankara, s. 61./ Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, S. 22, Ankara 1999, s. 330.

⁹³ Hüseyin Özgür, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri", *Yeni Türkiye, Büyük Osmanlı Araştırması, Toplum*, c. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 119.

⁹⁴ Kosova vilayetine bağlı Mitroviçe ve Osmaniye'de ortaya çıkan difteri hastalığına karşı alınan tedbirlere bakınız 25 Ş 1317 (29 Aralık 1899) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2290/77.

⁹⁵ Cüneyd Okay, "Osmanlı Devletinde Kimsesiz Çocukları Barındırmak İçin Kurulan Bir Kurum: Himaye-i Etfal Cemiyeti (1917-1923)", *Osmanlı*, c. 5, 1999, s. 499-500.

salgın hastalığa yakalanan çocuklar için sıhhi açıdan yetersiz iptidai tarzda karantina odaları tahsis etmek yerine, hasta olan çocukların okul içerisindeki bir odada karantinaya alınması (ihtilât) yani hasta olan ve olmayanların aynı ortamda bulunması tıbben uygun olmayacağı için bina dışında ayrı bir karantina dairesi inşa edilmesi veya salgının nadiren meydana gelmesi nedeniyle yeni bir oda inşa etmek yerine hastaların donanımlı bir hastaneye (Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Hastahanesi) nakledilmesinin sağlanması⁹⁶, konutlarda tespit edilen hastalık vakalarının muhtelif şekillerde okullar vasıtasıyla sirayet edebileceği ihtimaline karşı bu kişilerin okulla olan her türlü iletişimlerinin kesilmesinin sağlanması⁹⁷, hastalık çıkan hanelerde çocuğun hastalığı nereden kapmış olabileceği üzerinde düşünülerek bu hastalığın genelde okulda bulaşmış olabileceği ihtimali üzerinde durulması ve yapılacak tahkikat neticesinde (tahkikât-ı vâkıa) ilgili okulun temizlenmek amacıyla geçici bir süre kapatılması, hasta olan çocukların iyileşinceye kadar diğer çocuklarla ilişkisinin sonlandırılması, aşısız çocukların okula gelişlerinin engellenmesi⁹⁸ gibi

⁹⁶ Mekteb-i Sultani talebesinden iki çocuk suçluğüne yakalanınca mektep hastanesinde karantinaya alınmıştır. Ancak çocukların yatırıldığı yerin “fenne muvafık olmadığı” ve bu çerçevede çiçek ve kuşpalazı gibi hastalıklara yakalananların bu odada karantinaya alınmasının uygunsuz olduğu (katiyen caiz olamayacağı) bizzat mektep tababetinden bildirilmiştir. Bu bağlamda çocuklardan salgın hastalığa yakalananların Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Hastahanesi’ne naklinin daha uygun olacağı, hastane masraflarını ödemediği aciz olanların masraflarının mektep tarafından karşılanması veya mektepte bir karantina odası inşa edilmesi konusunda çalışma başlatılmıştır (22 M 1314/ 3 Temmuz 1896). BOA, MF. MKT., 323/18, Vesika 1-3

⁹⁷ Birinci Daire-i Belediye dâhilinde kızıl, kızamık, difteri gibi salgın hastalıkların dikkat çekecek kadar artması dolayısıyla yapılacak tahkikat Hey’et-i Sıhhiye Reisi Abidin Bey tarafından yürütülmüştür. Yapılan tahkikatta adı geçen daire dâhilinde 8 kızıl, 9 kızamık ve 1 difteri hastalığı tespit edilmiştir. Hastaların bazıları ibtida mektebi öğrencilerindedir. Nitekim hastalıkla ilgili olarak Şehzadebaşı ve Çenberlitaş civarında bulunan mekteb-i ibtidailer, Laleli civarında Ağayokuşu’nda Yakub Ağa Mektebi İbtidaisi, Aksaray’da Oruçgazi İsmail Ağa Mektebi İbtidaisi temizlenmiş, ancak vukuatın ekserisinin Kumkapı civarında olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede Kumkapı civarında Havuzlu Kilise içinde bulunan Rum mektebinin de 12 gün tatil edilmesi ve durumun Maarif Nezareti’ne bildirilmesine karar verilmiştir (22 L 1318/12 Şubat 1901). BOA, MF. MKT., 545/9, Vesika 1-6./Ayrıca bakınız 3 Z 1323 (29 Ocak 1906) tarihli vesika. BOA, DH. MKT.,1045/44.

⁹⁸ Langâ’da Baklacı sokağında Mâriyo Langâ’nın numarasız (bilâ-numara) hanesinde bulunan mahdumu Erminyo ve büyük kardeşi Veltiyâ’nın daha önceden difteriye yakalandığı tespit edilmiştir. Çocukların şuanda da çiçek hastalığına yakalanmış oldukları tespit edilmiş ayrıca hanelerinin karşısında bulunan Silici Bedus’un (isim açık şekilde Bedus olarak yazılmakla beraber Bederus kastedilmiş olabilir) hanesinde bulunan 6 yaşındaki Sâvân’ın difteriye yakalandıkları yapılan muayene sonucunda anlaşılmıştır. Yapılan tahkikatta bu çocukların hastalığının devam ettiği ve hastalığı Langâ’da bulunan Rum Kilisesi içerisindeki Tepeyâğoyo Mektebi’nden aldıkları tespit edilmiştir. Aşısız çocukların mektebe gelişlerinin yasaklanması ile ilgili olarak birinci daire-i belediye heyeti sıhhiyesi riyaseti tarafından bir rapor hazırlanmıştır. Durum şehremini tarafından Maarif Nezareti’ne de bildirilerek onay istenmiştir (6 Za 1314/8 Nisan 1897). BOA, İ. DH., 1167/91242, Vesika 1-3. Aynı dosyada 4 adet vesika bulunmasına rağmen dördüncü vesika farklı bir husustadır. Nitekim ilgili belgede Hasköy’de bulunan Musevi mektebinde elbise tevzii yapıldığı ve mektep müdürü ve bir talebe tarafından Türkçe birer nutuk irad edildiği, törene “Marş-ı Ali-i Hamdi” ile başlandığı ve yine aynı marş ile sonlandırıldığı, törende kurallara aykırı (hilaf-ı rızâ-yı âli) hiçbir şey yapılmadığı ifade edilmiştir (10 Mart 1313/22 Mart 1897). BOA, İ. DH., 1167/91242, Vesika 4.

örnekler tecrit uygulaması ile ilgili son derece dikkate değer örneklerdir. Bununla beraber bunun tam tersi örnekler de mevcuttur. Nitekim hastanelerin temizliği ve salgın hastalıklara yakalanmış hastalarla, diğer hastaların ayrı yerlerde tedavi edilmesi konusunda zaman zaman yapılan bazı teftişlerin sonucu içler acısıdır. Mesela 1894 yılında İstanbul'da Haydarpaşa, Maltepe, Yıldız ve Gümüşsuyu⁹⁹ hastanelerinde bu tür bir teftiş Paris'ten getirilen Doktor Marjeri tarafından yapılmış ve yapılan teftişte doktorun tüm uyarılarına rağmen salgın hastalığa yakalanmış kişilerle, diğer hastaların bir arada tedavi ettirilmeye devam edildiği tespit edilmiştir. Bununla beraber yapılan uyarılara uyulmasını sağlamak için Tophane-i Amire Müşiriyeti tarafından da gerekli tedbirlerin alınması dikkatten kaçmamalıdır (9 Z 1311/13 Haziran 1894)¹⁰⁰. Yine İstanbul'da Mekteb-i Sultani'de difteri salgın hastalığına yakalanan çocuklardan İstanbul'da oturanların mektep hastanesinde alıkonmayarak velileri yanına gönderilmesi gerektiği ve İstanbul'da akrabası olmayanların masrafları “kendülerinden istifa edilmek” üzere uygun bir hastaneye nakledilmesi (mektepteki fakir çocukların hastaneye nakil vs. masrafları hariç) ile ilgili bazı yetkililerin görüş serdetmeleri de salgınlara karşı henüz tam olarak bilinçlenilmediğini ortaya koyan olumsuz örneklerdir (22 M 1314/3 Temmuz 1896)¹⁰¹.

b. Hastalık Çıkan Mahallerden Tahliyeler Yapılması

Difteri hastalığına karşı yetkililer tarafından alınan tedbirlerden birisi de hastalık mahallinde uygulanan tahliyelerdir. Tahliye konusundaki kararlar Cemiyet-i

⁹⁹ Gümüşsuyu hastanesinde temizlik işlemi Mösyö Mondrağın tarafından gerçekleştirilmiştir.

¹⁰⁰ Paris'ten getirilerek hastanelerin durumlarını teftiş için memur edilen Doktor Marjeri, ameliyathaneler hakkında rapor hazırlamıştır. Doktor, Haydarpaşa ve Maltepe hastanelerinde devlet tarafından inşa edilmekte olan ameliyathanelerden Haydarpaşa ameliyathanesini çok (fevkalade) takdir etmiş, Yıldız hastanesinde bir ameliyathane yapılması gerektiğini bildirmiş ve ameliyathane ile ilgili bir proje hazırlamıştır. Doktor, Haydarpaşa, Maltepe ve Yıldız hastaneleri ameliyathanelerinde ihtiyaç duyulan muhtelif cerrahi aletleri de tespit ederek bunları temin yoluna gidilmesini istemiştir. Doktor bu hastaneler dışında Gümüşsuyu hastanesinde de teftişte bulunmuş (nazar-ı teftiş ve muayene) ancak teftiş sırasında kuşpalazı hastalığına yakalanan bazı kişilerin bulaşıcı hastalığa yakalanmamış diğer hastalar arasında (hastagân-ı saîre arasında) tedavi edilmekte olduğunu tespit etmiştir. Hastane görevlilerine, ilgili hastanın ayrı bir yerde tedavi edilmesi gerektiğini belirtmesine rağmen (tavsiye ve ihtar) ve bir gün sonra da kendisine hastanın ayrı bir yerde tedavi edildiği belirtilmesine rağmen, 5 gün sonra tekrar (mükerreren) hastaneye gittiğinde hastayı yine eski yerinde, diğer hastalar (merdâ-yı saire) arasında, görmüştür. BOA, Y. MTV., 97/62.

¹⁰¹ Mekteb-i Sultani talebesinden iki çocuk suççesine yakalanınca mektep hastanesinde karantinaya alınmıştır. Ancak çocukların yatırıldığı yerin “fenne muvafık olmadığı” ve bu çerçevede çiçek ve kuşpalazı gibi hastalıklara yakalananların bu odada karantinaya alınmasının uygunsuz olduğu (katiyen caiz olamayacağı) bizzat mektep tababetinden bildirilmiştir. Bu çerçevede çocuklardan salgın hastalığa yakalananların Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Hastahanesi'ne naklinin daha uygun olacağı, hastane masraflarını ödemediği aciz olanların masraflarının ise mektep tarafından karşılanması veya mektepte bir karantina odası inşa edilmesi konusunda çalışma başlatılmıştır. BOA, MF. MKT., 323/18, Vesika 1-3.

Tıbbiye-i Şahane Nezareti riyaseti tarafından alınmışsa da Sıhhiye Nezareti, belediyeler (İstanbul'da Şehremaneti) ve muhtemel kargaşalara karşı Zaptiye Nezareti'nin görüşleri de alınmıştır. Tahliyeler yapılırken duruma göre hareket edilmiş ve bazen hasta olan kişiler değil hastalık bulaşmamış veya hastalığın çıkması ve yayılmasına neden olabilecek olası kişi ve eşyalar tahliye edilmiştir. Nitekim bazen hastalığa müzdahim bir şekilde yaşama vs. unsurlar neden olabilmektedir. Mesela Kemeraltı ve Pençşenbe (Perşenbe) pazarı civarı mahallelerinde difteri hastalığı ortaya çıkmış ve bu mahallelerde Rusya'dan göç eden Musevilerin ikamet etmekte olduğu tespit edilmiştir. Bu kişilerin müzdahim bir şekilde çadırlarda (hayme) oturdukları bunun da hastalığa neden olabileceği düşünülmüş ve bölgedeki sıhhi durumun ıslahı için kişilerin bir kısmının bir başka yere tahliyesine karar verilmiştir (4 Rebiülevvel 1309/8 Ekim 1891)¹⁰².

Difteri hastalığının okullarda ortaya çıkması durumunda Hıfzıssıhha Umumi Komisyonu tarafından tetkik yapılarak okulun kapatılıp kapatılmaması gerektiğine karar verilmiştir. Kapatma kararlarında Maarif Nezareti ve sadaretin de onayı alınmıştır. Yapılacak temizlik faaliyeti ile okullarda sıhhi şartlar oluşturulabilecekse okulun geçici olarak kapatılması sağlanmış şayet okulun “taksimât-ı inşaiyesi(nin) hiçbir suretle kavâid-i sıhhiyeye” uymayacağı düşünülüyorsa öğrencilerin yeni bir yere nakli gerçekleştirilmiştir (27 Ca 1312/26 Kasım 1894)¹⁰³. Hastalığın yayılmasının önüne geçmek için gerekli görüldüğünde mekteplerde bulunan çocukların “her gün muayene” edilmesi istenmiş fakat muayenenin yetersiz kalması durumunda da okulların tahliye edilmesi sağlanmıştır (14 M 1328/26 Ocak 1910)¹⁰⁴. Bu çerçevede hey'et-i sıhhiye müfettişi umumiliği tarafından bir müzekkire hazırlanarak Şehremaneti'ne gönderilmiş, Şehremaneti de durumu Maarif Nezareti'ne bildirerek okullarda yapılacak temizlik veya bazı okulların geçici olarak tatil edilmesinin gerekçesini bildirmiştir. Temizlik ve tatil ile ilgili karar mektep müdürüne de bildirilmiş, okul müdürü ve görevli diğer personel (heyet-i mekteb), mektebin talebelerden kesin bir şekilde tahliye edilmesinden sorumlu tutulmuştur.

¹⁰² BOA, Y.A...HUS, 252/12.

¹⁰³ Mesela Vefa civarında bulunan Şemsü'l-Maarif Mektebi şakirdanından üç çocukta kuşpalazı hastalığı tespit edilmiş ve hastalığın yayılmasını (tevsi' ve intişar-ı maraz) engellemek için Hıfzıssıhha Umumi Komisyonu tarafından verilen kararla ve sadaretten gönderilen emir üzerine okul, geçici olarak tatil edilmiştir. Benzer şekilde Vefa Tepesi dâhilinde bulunan Taşmektep'te de üç çocukta difteri hastalığı tespit edilmiş, okul sıhhi şartlara uymadığından öğrencilerin başka bir yere nakline karar verilmiştir. BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y. PRK.,ŞH.), 5/57.

¹⁰⁴ Difteri hastalığının mekteplerde ortaya çıkması durumunda, konunun mutlaka ilgili belediyeye ve Maarif Nezareti'ne bildirilmesi hususunda hassas davranılması istenmiştir. Konuyla ilgili olarak Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umümiye riyaseti takipçi olmuştur. BOA, DH. MUİ, 58/32, Vesika 1-2.

Azınlık mektepleri ile ilgili uygulanacak tedbirler ilgili patrikhaneye de bildirilmiştir (22 L 1318/12 Şubata 1901)¹⁰⁵.

c. Hastalıktan Vefat Edenlerin Cesetlerinin Koruma Altına Alınması

Difteri (difteriyâ) gibi bulaşıcı hastalıklardan vefat eden kişilerin cenazelerinin hemen defnedilmesi konusundaki gerekli tedbirler Adliye ve Mezâhib Nezareti tarafından alınmıştır. Vefat eden kişi gayri Müslim ise gerekli tedbirler patrikhane vasıtasıyla alınmıştır. Yunanlılarda, ölen kişinin mahalleler arasında dolaştırılması “adet-i milliye” olmasına rağmen bu tür adetlerin salgın hastalıklardan meydana gelen ölümlerde icra edilmemesi hususunda gerekli önlemler alınmıştır (20 C 1308/31 Ocak 1891)¹⁰⁶.

1900 tarihli bir vesikadan Şehremanetine bağlı belediye dairelerine (devâir-i belediye) dâhil alanlarda fenni temizlik işlemlerinin hakkıyla yerine getirilemediği anlaşılmaktadır. Buna gerekçe olarak ileri sürülen nedenlerden birisi de bulaşıcı hastalıktan (emrâz-ı sâriye) vefat edenlerin eşyalarının “tebhîr edilmeksizin” “bât pazarlarında satılmakta” olmasıdır. Bu bağlamda çiçek, difteri, humma-yı tifo gibi bulaşıcı hastalıklardan vefat edenlerle ilgili olarak belediye dairelerine haber vermeyenler hakkında müeyyide uygulanmasına karar verildiği görülmektedir.

¹⁰⁵ Rum Patrikhanesi örneği için bakınız: BOA, MF. MKT., 545/9, Vesika 1-6.

¹⁰⁶ Makri köyünde difteri hastalığından vefat eden Yunan konsolatosu tercümanının çocuğunun cenazesi “adet-i milliye üzere” “açıkta olarak sokakta gezdirildiği” görülmesine istinaden, bunun gibi bulaşıcı hastalıktan vefat edenlerin açıkta gezdirilmemesi için Adliye ve Mezâhib Nezareti’nce gerekli tedbirlerin alınması sağlanmıştır. Belgede hastalıklara neden olan bakımsız helâların kötü kokular yaydığı bu çerçevede bu tür helâların bir süre kapatılıp temizletilmesi konusunda helâların bulunduğu mevkiden sorumlu olan kurumlarla yazışma yapıldığı belirtilmektedir. Bu çerçevede Şimendifer İdaresi ve Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile yazışma yapılmıştır. Makri köyünde tren (şimendifer/şimendifer) istasyonu mevkii bitişiğinde bulunan 4 adet helâ kötü bir durumda bulunduğu için belediye tarafından kapatılmış (sedd) olmasına rağmen kumpanya tarafından zaman zaman açılması helâların kötü bir şekilde kokmasına (taaffün) neden olmuştur. Durumun belediyeye bildirilmesi üzerine gerek şimendifer mevkiinde gerekse diğer yerlerde bulunan helâların temizlenmesine olağanüstü itina gösterilmesi konusunda Şimendifer İdaresi’ne tebligatta bulunulması istenmiştir. Şimendifer idaresi ile yapılan yazışmanın Nafia Ve Ticaret Nezareti üzerinden yapıldığı görülmektedir. Yine Laleli Camii yakınında Nazır Hüseyin Ağa Medresesi helâlarıyla çamaşırhane lağımının tıkanarak fevkalade kokması (taaffün) ve Kadıköy’ündeki camii helâlarının temizletilmesi için Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nce gerekenin ifası için yazışma yapılmıştır. Kadıköy’de belediye dairesi karşısında vaki hamamcı barakası arkasının tuvalet mahalli yapılmasına müsaade edilmeyip tahta perde ile kapatılmasına (sedd) karar verildiği görülmektedir. (20 C 1308/31 Ocak 1891). BOA, DH. MKT, 1804/39, Vesika 1-2. /İlgili belgelerde bu vakalar dışında Sıhhiye müfettişi tarafından yapılan denetlemelerde kendisine haber verildiği halde hastanın İranlı olması nedeniyle belediye tabibine malumat vermeyen Direklerarası Mevkii Belediye Serçavuşu Ali Efendi’nin şiddetle tevbih edilmesi, Tavukpazarı’ndaki çiğerci dükkâm içinde bulunan mezbaha, belediye tarafından kapatılmış (sedd) iken mührün sökülerek (fekk) kesim yapıldığı görüldüğünden gerekli muamelelerin Şehremaneti’nce ifası konusunda çalışmalar yapıldığı belirtilmektedir (20 C 1308/31 Ocak 1891). BOA, DH. MKT, 1804/39, Vesika 1-2.

Konu ile ilgili olarak Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti, belediyele-ri uyarılmış ve bulaşıcı hastalıklardan vefat eden kişilerin gazetelerde ilan edile-rek halkın bilgilendirilmesi istenmiştir. Ne tür vakaların neşredileceği konusunda Şehremaneti bünyesinde oluşturulan “Hıfzıssıhha Komisyonu”nun kararı dikkate alınmış ve “Matbûât-ı Dâhiliye İdaresi”nin izni ile de ilan gerçekleştirilmiştir (18 Ca 1318/13 Eylül 1900)¹⁰⁷.

2. Halka Yönelik Koruyucu Sağlık Hizmetleri

a. Halkın Hastalık Çıkan Mahallerle İlgili Bilgilendirilmesi

Hastalıkla mücadelede mahalli yöneticilerden edinilen bilgiler önemli rol oya-namakla beraber, yerel ve uluslararası yayın organları takip edilerek bunlardan da hastalık mahalleri hakkında bilgiler edinilmiştir. Hastalığın yayılmasını engelle-mek ve ahaliye hastalık hakkında bazı tebliğatın yapılması için gazeteler, aracı ola-rak kullanılmıştır¹⁰⁸. Mesela Beyoğlu taraflarında kızıl hastalığı çıkması nedeniyle mektepler tatil edilmiş konu ile ilgili olarak gazetelerde haber yapılmıştır. Hastalık mekteplerin tatil edilmesine sebep olabilecek kadar ağır ise diğer okulların da tatil edilmesi düşünülmüş ve konu ile ilgili olarak Maarif Nezareti tarafından Sıhhiye Nezareti ve Tıbbiye Nezareti’ne görüş sorulmuştur. Tıbbiye Nezareti’nden gönde-rilen Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye kararnamesinde her sene bu zamanlarda kızıl ve kuşpalazı hastalıklarının “daha vahim ve kesir” bir şekilde hüküm sürdüğü, bazı yerlerde Avrupa’nın birçok şehrinde ortaya çıkan nezle-i müstevliyenin görüldüğü bu çerçevede alınacak tedbirlerin çok sıkı bir şekilde uy-gulanması ve bu işi takip edecek doktorların görevlendirilmesinin önemi üzerinde durulmuştur (26 Ca 1307/18 Ocak 1890)¹⁰⁹. Görüldüğü üzere hastalıkla mücade-lede gazeteler büyük bir öneme sahiptir.

Dönemin gazetelerinden Servet-i Fünûn gazetesi, difteri hastalığı ile ilgili bü-tün gelişmeleri halka ulaştırmayı kendine vazife edinmiş gözükmektedir. Konu ile ilgili bir yazıda “altı yedi haftadır her tarafda meserret ve tereddüdât-ı azimeyi müstevcib olan kuşpalazı tedavisi meselesi gittikçe o kadar ehemmiyet ve ciddi-yet kesb eyliyor ki ihtirâât ve keşfiyât-ı fenniye ve medeniyenin her an tercümanı bulunan gazetemizde yeni devânın beher hafta zarfındaki haberlerini inzâr-ı ehl-i mütalaaya vaz’ etmeden geçmeyi kabil göremiyoruz” ifadesi geçmektedir¹¹⁰.

¹⁰⁷ BOA, DH. MKT, 2402/40.

¹⁰⁸ Bakanız 26 N 1321 (16 Aralık 1903) tarihli vesika. BOA, Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.L.MN.), 28/2774, Vesika 6.

¹⁰⁹ BOA, MF. MKT., 355/30, Vesika 1-4.

¹¹⁰ Servet-i Fünûn, “Kuşpalazı Tedavisi Antitoksi”, s. 102.

Devlet yetkilileri, hastalıkla mücadele ederken halkın muhtemel ümitsizlik ve infiallerine meydan vermemek için, vilayet gazeteleri aracılığıyla hastalığın ilacının mevcut olduğu ve merkezden hastalık çıkan yerlere tabip gönderileceği gibi bilgileri, halka, gazeteler aracılığıyla ilan ederek halkın moralini yüksek tutmaya çalışmıştır (7 Ş 1324/26 Eylül 1906)¹¹¹. Taşrada meydana gelen hastalıklarla ilgili olarak gönderilen mektuplar gazetelerde yayınlanarak haber yapılmış, gazete haberlerini ihbar kabul eden yöneticiler haberin doğru olup olmadığı konusunda hastalığın çıktığı bölgenin belediye idaresi ve hastalığın meydana geldiği kurumun bağlı bulunduğu idare ile iletişime geçerek gerekli tedbirlerin alınmasını sağlamıştır. Mesela Sabah Gazetesi'nin 26 Eylül 1310 (8 Ekim 1894) tarihli nüshasında, Selanik'te bir mektepte birkaç çocuğun kuşpalazından öldüğüne dair bir mektup yayınlanmış, haber üzerine Selanik Vilayeti Maarif Müdürlüğü ve belediye dairesi ile iletişime geçilerek ilkönce haberin doğru olup olmadığı, haber doğruysa da gerekli tedbirlerin alınması konusunda bir muhabere yapılmıştır (9 R 1312/10 Ekim 1894)¹¹².

b. Sağlık Taramaları ve Hastalıkla İlgili İstatistikler Hazırlanması

Osmanlı topraklarında hangi hastalıkların ne zaman ve nerede hüküm sürmekte olduğu ve sonuçlarına ilişkin uzun bir dönem düzenli istatistikler tutulmadığı görülmektedir. Bazı durumlarda padişahın emriyle bazı bilgiler toplanmışsa da bunlar gerekli ayrıntıyı ihtiva edecek tarzda ve mükemmellikte değildir. Bu nedenle İstanbul'da ve taşrada hangi hastalıkların hangi mevsimlerde en fazla etkisini göstermekte olduğu ve mahalli özelliklerin bu konuda ne şekilde tesirli olduğunu ortaya koyup mükemmel düzeyde istatistik yapılması için Mekteb-i Tıbbiye'de birkaç talebeden oluşacak bir kurul oluşturulmuş, tutulan istatistikler gazetelerde de ilan edilerek toplum sağlığının korunması sağlanmaya çalışılmıştır (13 Mart 1906)¹¹³.

Hey'et-i Sıhhiye Riyaseti tarafından özellikle başkent İstanbul'da haftalık jurnaller (rapor) hazırlanarak bölgede meydana gelen hastalıklar ve bu hastalıkların artış gösterip göstermediği konusunda tespitler yapılmıştır¹¹⁴. Hastalıkla ilgili ha-

¹¹¹ İlgili belgede "...vilayet gazetesiyle devanın mevcudiyeti evvelce halka i'lan ve merkezlerden tabip gönderileceği beyan olunarak....." ifadesi kullanılmaktadır. BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 4.

¹¹² BOA, MF. MKT., 232/17.

¹¹³ Vahdettin Engin, *Sultan II. Abdülhamit ve İstanbul'u*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s. 262.

¹¹⁴ Birinci Daire-i Belediye dâhilinde kızıl, kızamık, difteri gibi salgın hastalıkların dikkat çekecek kadar artması nedeniyle yapılacak tahkikat Hey'et-i Sıhhiye Reisi Abidin Bey tarafından yürütülmüştür. Yapılan tahkikatta adı geçen daire dâhilinde 8 kızıl, 9 kızamık ve 1 difteri hastalığı tespit edilmiştir. Hastaların bazısı ibtida mektebi öğrencilerindedir. Nitekim hastalıkla ilgili olarak Şehzadebaşı ve Çenberlitaş civarın-

zırlanan raporlar gazetelerde ilan edilerek halkın bilgilendirilmesi ve hastalığın sirayetin önlenmesi sağlanmaya çalışılmıştır¹¹⁵. Hıfzısıhha Ser-müfettişliği tarafından haftalık jurnaller hazırlanarak, İstanbul'da salgın hastalıkların seyri ve şiddeti konusunda idari birimler bilgilendirilmiştir¹¹⁶. Mesela İstanbul'da Altıncı Belediye Dairesi dâhilinde iki hafta boyunca meydana gelen sıhhi vakalar (vukuat-ı sıhhiye) için iki adet müzekkire hazırlanmış, hastalıkla mücadelede gerekli aş vs. işlemlerin süratle uygulanması amacıyla, Umum Mekatib-i Askeriye Nezareti'nden Şehremaneti'ne bir tezkire gönderilerek gereğinin yapılması istenmiştir (3 Z 1323/29 Ocak 1906)¹¹⁷.

Hastalıktan vefat eden kişilerle ilgili olarak kişilerin ismi, şöhreti, yaşı (sinn), oturduğu mevki, hastalığı ve milliyeti konusunda cetveller hazırlanmıştır. İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de 305 senesi Kanunuevvelinin 27. günü (8 Ocak 1890) kızıl ve kuşpalazından ölenleri bildiren bir vefayât cetveli şu şekildedir: (16 Ca 1307/8 Ocak 1890)¹¹⁸.

Tablo 2: Vefat Cetveli Örneği
(27 Kânunuevvel 1305/8 Ocak 1890)¹¹⁹

Adet	Şöhreti	İsmi	Mahallâtı	Sinni (yaşı)	İleti	Milleti
1	Ferhad Beyin kerimesi	Fatma Mediha	Ekşi Karatut'da Oruç Gazi	yok	Kuşpalazı	İslam
1	İsmail Ağanın kerimesi	Zehra	Fetecede Katib Muslihiddin	8	Kızıl	İslam
1	Miltiyâdi oğlu	Aleksandros	Kadıköyü	4	Kuşpalazı	Rum

Taşrada meydana gelen hastalıklar da merkez tarafından yakından takip edilmiş ve bulaşıcı hastalıklardan (ilel-i sâriye) tedavi altına alınmış olanların miktarı, hasta

da bulunan mekteb-i ibtidailer, Laleli civarında Ağayokuşu'nda bulunan Yakup Ağa Mektebi İbtidaisi, Ak-saray'da Oruçgazi İsmail Ağa Mektebi İbtidaisi temizlenmiş, ancak vukuatın ekserisinin Kumkapı civarında olduğu ifade edilmiştir. Bu çerçevede Kumkapı civarında Havuzlu Kilise içinde bulunan Rum mektebinin de 12 gün tatil edilmesi ve durumun Maarif Nezareti'ne bildirilmesine karar verilmiştir. BOA, MF. MKT., 545/9, Vesika 1-6./Altıncı Belediye Dairesi dahilinde iki hafta boyunca meydana gelen sıhhi vakalar (vukuat-ı sıhhiye) için iki adet müzekkire hazırlanmıştır (3 Z 1323/29 Ocak 1906). BOA, DH. MKT., 1045/44.

¹¹⁵ Bakınız 16 N 1312 (13 Mart 1895) tarihli vesika. BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y..PRK.BŞK.), 40/18.

¹¹⁶ Der-saadet belediye daireleri dâhilinde ölümlere sebep olan difteri ve çiçek hastalıklarının sirayetin önlenmesi için yapılan yazışmaya bakınız (17 B 1316/1 Aralık 1898). BOA, DH. MKT., 2142/65.

¹¹⁷ BOA, DH. MKT., 1045/44.

¹¹⁸ BOA, Y. MTV., 41/107.

¹¹⁹ BOA, Y. MTV., 41/107.

olanlardan ne kadarının iyileştiği (kesb-i ifâkât), doktorların “serum zerki ameliyatını” layıkıyla yerine getirip getirmediği ve bölgede serum vs. ihtiyaç olup olmadığı bilgisi “acilen” kaydıyla sürekli olarak tespit edilmiştir (26 N 1321/16 Aralık 1903)¹²⁰.

Vilayet yöneticileri kazalarında meydana gelen hastalıkların seyri, vilayet sıhhiye müfettişi ve ilaçların (serum vs.) bölgeye ulaşip ulaşmadığı gibi hususları yakın takibe almışlar ve durumu merkezle, Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti ile iletişim halinde çözmüşlerdir¹²¹. Hastalık çıkan köylerde vefat edenin olup olmadığı, bölgede tabip bulunup bulunmadığı, hastalığın niteliği gibi hastalıkla ilgili ilk bilgilerin bölgede görev yapan komiser tarafından tespit edilip, bir rapora (jurnal) dönüştürüldüğü ve durumun vilayet yöneticilerine oradan da Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti'ne iletildiği görülmektedir. Mesela Şile kazası Aran köyünde kuşpalazından birkaç çocuğun birden vefat ettiği ve köyde belediye tabibi bulunmadığı Şile komiseri tarafından tespit edilerek konunun önemine binaen bölgeye hemen bir tabip gönderilip, hastalığın yayılmasına meydan verilmemesi için Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti'nden yardım talep edilmiştir (20 Ş 1316/3 Ocak 1899)¹²².

Taşrada çıkan kuşpalazı hastalığı buralarda bulunan merkeze bağlı muhtelif alanları da (çiftlik-i hümayun vs) harekete geçirmiş ve hastalığın sirayetinin engellenmesi için gerekli tedbirlerin alınması sağlanmıştır. Bu kurumlara özgü hastanelerde de kuşpalazı hastalığı ile mücadele için serum ve şırınga bulundurulmasına önem verilmiş ve bu konuda ilgili kurumlar tarafından merkezden ilaç ve malzeme talebinde bulunulmuştur. Mesela Eskişehir'de baş gösteren kuşpalazı hastalığı nedeniyle Çiftlik-i Hümayun Hastanesi'ne yeterli miktarda serum ve şırınganın gönderilmesi amacıyla Askeri Çiftlikât-ı Hümayun Nezareti tarafından talepte bulunulmuş ve hastaneye 20 şişe serum ile 2 adet serum şırıngası Çiftlikât-ı Hümayun evrak memuruna teslim edilerek gönderilmiştir. Serumların Çiftlikât-ı Hümayun dâhilinde vuku' bulacak olası hastalara uygulanması sağlanmaya çalışılmıştır. Gönderilen serum ve şırıngalar Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezareti'nin bilgisi dâhilinde gönderilmiştir (13 S 1320/22 Mayıs 1902)¹²³.

¹²⁰ Ohri'ye bağlı bazı köylerde çıkan hastalıklar için yapılan işlemlere bakınız. BOA, TFR.I..MN., 28/2774, Vesika 2.

¹²¹ Kavala'da ortaya çıkan kuşpalazı hastalığına karşı gerekli tedbirlerin alındığı ile ilgili olarak Selanik vilayetinin merkezle yazışması hususunda bakınız (3 Ş 1317/7 Aralık 1899). BOA, DH. MKT, 2281/49.

¹²² BOA, DH. MKT, 2155/113./ Ayrıca bakınız 27 Za 1316 (8 Nisan 1899) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2186/96.

¹²³ BOA, DH. MKT. 509/36, Vesika 1-2.

3. Tedaviye Yönelik Sağlık Hizmetleri

Tedavi edici sağlık hizmetleri, koruyucu sağlık hizmetlerine göre çok daha fazla maliyet ve organizasyon gerektiren hizmetlerdir. Yetmişmiş personel ve fiziki imkânlar ile yönetim ve finansman gibi çok önemli boyutları bulunmaktadır¹²⁴.

a. Avrupa'nın Yakından Takip Edilmesi ve Difteri ile Mücadele İçin Risale Hazırlanması

Mikropların bulunmasıyla, 19. yüzyıla kadar toplu ölümlere neden olan bu- laşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelede koruyucu olarak aşı, dezenfeksiyon gibi yeni yöntemler geliştirilmiş ve Avrupa'da özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bunların uygulandığı yeni sağlık müesseseleri kurulmaya başlamıştır. Os- manlı devleti bu alandaki keşifleri yakından izleyerek, kuduz ve difteri aşuları ile tüberkülini öğrenmek üzere Avrupa'ya hekimler göndermiştir¹²⁵. Bu bağlamda Osmanlı devletince Avrupa'daki tıbbi gelişmeler yakından takip edilmiş yurtdışın- da çıkan haberler dikkatle takip edilip, konu ile ilgili en üst düzeyde tedbirler alın- mış ayrıca difteri hastalığı hakkında yabancı dilde kaleme alınmış metinler, sıhhi- ye ve zaptiye nezaretlerine gönderilerek tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır¹²⁶. Bu bağlamda Avrupa basınında, Osmanlı devleti hakkında çıkan haberlerin Şu- ra-yı Devlet Mülkiye Dairesi azası olan bazı kişiler tarafından tercüme edilerek haberlerle ilgili değerlendirmeler yapıldığı, haberlerin gerçeği yansıtıp yansıtmadı- ğı konusunda araştırma yapıp, gerektiğinde bir strateji belirlendiği anlaşılmak- tadır¹²⁷. Mesela 1315 senesi temmuz ayının 10. gününde (22 Temmuz 1899) Fran- sızca Servet Gazetesi'nde çıkan yazıda Üsküdar'da Sâlâcık İskelesi'nde kuşpalazı hastalığına yakalanan sekiz çocuğun doktor bulunmaması nedeniyle "esir-i firâş" (yatalak) oldukları belirtilmiştir. Bunun üzerine derhal bir araştırma başlatılmış konunun kısmen gerçeği yansıtmadığı ancak "kuşpalazı illet-i sariyesinin tevsiiine (yayılmasına) meydan ver(İL)mış olması ihtimaline..." binaen doktorların görev-

¹²⁴ Asuman Altay, "Sağlık Hizmetlerinin Sunumunda Yeni Açılımlar ve Türkiye Açısından Değer- lendirilmesi", *Sayıştay Dergisi*, 2007, S. 64, s. 35.

¹²⁵ Yıldırım, "Sağlık Hizmetleri", s. 402./ 19. asrın ikinci yarısından itibaren hasta çocukların herhangi bir doktor yerine ihtisas muayenelerinde tedavi edildiği ve buralarda hizmet veren doktorların Avrupa'da eğitim aldığı görülmektedir. Bu durum dönemin gazete ilanlarına da yansımıştır. Konu ile ilgili bir ilanda; "Doktor İvazyan Efendi bu defa Avrupa'ya ettiği seyahatten avdet ederek vech-i sabık üzere her gün saat yediden on bire kadar Postahane-i Amire ve Yeni cami saati karşısında hasta kabul etmeye başlamıştır. Tabib-i mumaileyh Pazar günleri dahi Beyoğlu'nda Aynalçesme'de Aslan Sokağı'nda 1 num- ralı kendi hanesinde yalnız çocuk ve deri hastalıklarına meccanen bakacaktır", denmektedir. Okay, "Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk (1850-1900)", (2002), ss. 41-56.

¹²⁶ Bakınız 4 Ra 1309 (8 Ekim 1891) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 1875/105, Vesika 1-5.

¹²⁷ BOA, Y. PRK. TKM., 42/43, Vesika 1-2.

lerini tam olarak yerine getirip getirmediği konusunda hassas davranılması için tedbirler alınması gündeme gelmiştir (14 Ra 1317/23 Temmuz 1899)¹²⁸.

Osmanlı Devleti difteri ile mücadele ederken sadece gazete haberlerini değil Avrupa'daki bilimsel gelişmeleri de yakından takip etmiş, bu amaçla Avrupa'ya araştırmacılar göndermiştir. Bu çerçevede Beyrut Vilayeti sıhhiye müfettişi (hey'et-i tıbbiyeden) Doktor Nizameddin Bey difteri hastalığının serum adı verilen "deva-yı cedid" ile "usul-u müdâvâtını (hastaya nasıl uygulanacağı) talim eylemek" için devlet tarafından Paris'e gönderilmiştir. Doktor Nizameddin Bey'in yanında iki tabip daha gitmiştir. Bunlar Paris hastaneleriyle Mösyö Pastör'ün ameliyathanesinde difterinin serum ile hastalara nasıl uygulanacağı (müdâvât) konusunda araştırma (tedkikât ve mutâlaât) yapmışlardır. Araştırmayı yaptıktan sonra ülkeye dönen Nizameddin Bey "Difteriye Karşı Serum Tedavisi" isimli risaleyi hazırlamış ve risaleyi 400 nüsha olarak Beyrut matbaalarından birinde bastırmak amacıyla kendisine "ruhsat-ı nizamiye" verilmesi için bir başvuruda bulunmuştur. Risalenin basılması için Maarif Nezaretî'ne de başvurulmuş ve risalenin "muhteviyatı (nın)... fenne muvâfık ve istilâhâtı dahi istilâhât-ı mevzû'aya mutabık ve mu'ceb-i istifâde bir eser..." olduğu, dolayısıyla basılmasında herhangi bir engel bulunmadığına karar verilmiştir (24 Z 1312/18 Haziran 1895)¹²⁹.

b. Hamidiye Etfal Hastanesi'nin Kurulması

Tanzimat'a kadar hastanelerde çocuklar için özel bölümler bulunmamaktadır. Dolayısıyla bir çocuk hastanesinden de söz etmek mümkün değildir. 19. yüzyılda çocuk sağlığı alanında ilk olarak bir bütün halinde çocuk sağlığının farkına varılmış ve korunması için büyük çaba sarf edilmiştir. 19. asrın ikinci yarısından itibaren hasta çocukların herhangi bir doktor yerine çocuk doktorlarına götürülmesi alışkanlığı yerleşmeye ve yaygınlaşmaya başlamış, hastanelerde çocuklar için özel koşullar kurulmuş ve nihayet asrın sonlarına doğru da ilk çocuk hastanesi

¹²⁸ BOA, Y. PRK. TKM, 42/43, Vesika 1-2.

¹²⁹ Risalenin basımı için uygulanan prosedür şu şekildedir: Risalenin basımı için Beyrut valiliği durumu Maarif Nezaretî'ne bildirmektedir. Kitabın içeriği ile ilgili olarak Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezaretî'ne bilgi verilerek "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye" tarafından tetkik yapılması sağlanmaktadır. İnceleme yapıldıktan sonra kitabın basılmasına karar verildiği takdirde Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye tarafından bir "tasdikname" hazırlanmakta ve konu Tophane-i Amire ve Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezaretî tarafından Maarif Nezaretî'ne bildirilmektedir. Kitabın basılması izni alındıktan sonra izin ruhsatı, basım yapılacak vilayete gönderilerek, bölgedeki maarif müdüriyetince kitabın basılması konusunda gerekli işlemlerin yapılması sağlanmaktadır. Basımdan sonra basılan eserlerden beş nüshası ve eserin kaç nüsha basıldığına dair bir yazı Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezaretî'ne gönderilmektedir. Beyrut Valisi Nasuh'un Maarif Nezaretî'ne yazısı için bakınız: BOA, MF. MKT.,269/56, Vesika 1-11.

hizmete girmiştir¹³⁰.

Osmanlı döneminde çağdaş anlamda ilk çocuk hastanesinin ise Dr. İbrahim Paşa tarafından II. Abdülhamit¹³¹ döneminde hizmete açılan Hamidiye Etfal Hastanesi olduğu görülmektedir¹³². II. Abdülhamit'in 1898'de küçük yaşta difteri hastalığından kaybettiği kızı Hatice Sultan'ın anısına yapılmış olan bu hastane 5 Haziran 1899 (24 Mayıs 1315) günü hizmete girmiştir¹³³. Saray hastane yapılacağı hususunun gazetelerde yayınlanmasını da sağlayarak bu konuda muhtemelen kamuoyunun da desteğini almaya veya kuşpalazı salgınlarından meydana gelen ölümler konusunda her türlü tedbirin devlet tarafından alınmaya çalışıldığını ortaya koymaya çalışmıştır (20 Ca 1312/19 Kasım 1894)¹³⁴.

Hastanede bir bakteriyoloji laboratuvarı, kızıl ve kuşpalazı serumlarıyla çiçek aşısı hazırlama yeri bulunmaktadır¹³⁵.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nde çağdaş anlamda ilk çocuk hastanesinin yapılmasına difteri hastalığı neden olmuş hastane de bu doğrultuda donanımlı bir hale getirilmiştir.

c. Difteri Ameliyathanesinin Kurulması

Beirut Vilayeti Sıhhiye Müfettişi Nizameddin Bey Paris'ten döndükten sonra orada edindiği mütalaalara (tecrübelere) istinaden difteri hastalığının yeni tedavisi için bir hastahane yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Yeni hastahane inşası ve

¹³⁰ Okay, "Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk (1850-1900)", s. 47-48-vd./ Görüldüğü gibi Osmanlılarda çocuk hastanelerinin ayrı kurumsal bir kimlik kazanmaları süreci oldukça yavaş ilerlemiştir. Buna karşılık 1850 öncesi Avrupa'sında sadece 25 çocuk hastanesi bulunmakta iken, 1850 ile 1878 yılları arasında Avrupa'da 67 yeni çocuk hastanesi daha açılmıştır. Bunların bir kısmı genel hastanelerin pediatri bölümü şeklinde kurulmuştur. Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 227.

¹³¹ Sultan II. Abdülhamit sosyal alanda hizmet veren birçok eser yaptırmıştır. Bunların sayısı 1552 adet olup bu müesseseler için 72.780.129 altın sarf edilmiştir. Ayrıntı için bakınız: Vahid Çabuk, *Osmanlı Siyasi Tarihinde Sultan II. Abdülhamid Han*, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 238-239.

¹³² Suat Efe, "Şişli Etfal Hastanesinin Kurucusu Dr. İbrahim Paşa (1861-1938)", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Ed. Nil Sarı, Hüsrev Hatemi, 1993, S.4, s. 141, 143. / Hastane bugünkü Şişli Çocuk Hastanesi'dir. Hastanenin kuruluşu için bakınız. Rıdvan Ege, *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri 1923-1998*. 83. Kitap, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s.6./ İstanbul *İl Yılığ 1973*, İstanbul 1973, s. 456-457.

¹³³ Nuran Yıldırım, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, Ajans Es, İstanbul 2010, s. 29-31, 34.

¹³⁴ BOA, İrade Hususi (İ. HUS.), 31/1312/CA074.

¹³⁵ Nuran Yıldırım, "Salgınlar". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 424. / Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *TCTA*, V, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1336.

Paris'teki yeni tedavi yöntemlerini anlatmak üzere Nizameddin Bey'in, başkent İstanbul'a gitmesinin iyi olacağı düşünülmüş ve bu konuda 11 Ağustos 1311 (23 Ağustos 1895) tarihinde Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'nden izin istenmiştir (22 Ra 1313/12 Eylül 1895)¹³⁶. Bu hastanenin inşasının, Osmanlı Devleti'nin doğu memleketlerinde de etkili büyük bir hizmetinin (memalik-i şarkiyyenin umumuna hidemât-ı azimesi) olmasına vesile olacağı varsayılarak difteri hastalığı ile mücadele için İstanbul'da bir laboratuvar bir de ameliyathane kurulması için çalışma başlatılmıştır¹³⁷.

Hastane ile ilgili yapılması gerekenler Dr. Nicole tarafından tespit edilip Dr. Marjeri'ye sunulmuştur. Kuşpalazı hastalığının tedavisindeki yetersizlikten dolayı ölümlerin çokluğu (tedavisindeki 'usretten dolayı mu'ceb olduğu vefeyâtın kesreti) ve çaresiz insanların hayatlarının korunması (biçareganın muhafaza-i hayatı) amacıyla hastanenin kurulması konusunda devletin üst yönetimi de harekete geçmiştir¹³⁸. Ancak Doktor M. Nicole başlangıçta Osmanlı devlet yöneticilerinden yeterli desteği görememiş ve bu nedenle Paris'e gitmeye ve geri dönmeye karar vermiştir. Nitekim Nicole, geri dönmeme nedeni olarak; muavin olarak istediği doktorların kendisine verilmemesi, kuşpalazı hastalığı için mubayaa olunacak alet ve edevatın parası hakkında Sadaret ve Mekteb Nezareti'ne yaptığı müracaatın kabul edilmemesi ve devlet tarafından mesaisinin teşvik edilmemesi gibi hususları ileri sürmüştür (16 N 1312/13 Mart 1895)¹³⁹. Bununla beraber, zamanla hastalığın ehemmiyetini anlayan devlet adamlarının, bir süre sonra Dr. Nicole'e gerekli desteği verdikleri görülmektedir. Bu çerçevede kuşpalazı ameliyathanesinin kurulmasında Muallim Mösyö Nicole görevlendirilerek¹⁴⁰ kuşpalazı hastalığına yakalananların, Doktor Ro tarafından keşfedilen "usul-ü cedide"ye göre tedavisine mahsus olarak, Der-saadet'te bir ameliyathane inşa edilmesine karar verilmiştir (10 B 1312/7 Ocak 1895)¹⁴¹. İnşa edilecek ameliyathaneye Paris'teki Pastör Daruttalimi örnek alınmıştır. Nitekim Paris'teki Pastör Daruttalimi, döneminin alanındaki en iyi ameliyathane ve laboratuvarıdır. Belgelerden anlaşıldığına göre başta Almanya olmak üzere bütün Avrupa hükümetleri Paris ameliyathanesini örnek alarak ülkelerinde de aynı nitelikte bir ameliyathane kurmak istemişlerdir. Hatta Dr. Nicole Paris'te iken "kuşpalazı deva-yı cedidinin tertibini öğrenmek üzere" Almanya hükümeti tarafından da Profesör Mösyö Frankal, Pastör Daruttalimi'ne gönderilmiştir¹⁴².

¹³⁶ İlgili belgede Nizameddin Bey'in difteri konusunda "bir hayli tecrübe hasıl eylemiş olduğundan..... muvakkaten Der-saadet'e azimetine ruhsat i'tâsı..." istenmektedir. BOA, DH. MKT, 427/28.

¹³⁷ BOA, İrade Askeri (İ. AS.), 10/1312/B-08, Vesika 5.

¹³⁸ Bakınız 18 S 1313 (10 Ağustos 1895) tarihli vesika. BOA, İ.HUS., 40/1313/S-050

¹³⁹ BOA, Y.PRK.BŞK., 40/18.

¹⁴⁰ Bakınız 25 R 1313 (15 Ekim 1895) tarihli vesika. BOA, Y.A..HUS., 337/129, Vesika 1-2.

¹⁴¹ BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 1-5.

¹⁴² Bakınız 22 Teşrin-i sani 1310 (4 Aralık 1894) tarihli vesika. BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 5.

Der-saadet'te inşa edilecek ameliyathanenin tesisi hakkında Dr. Nicole tarafından bir rapor hazırlanmış ve hastanenin resim, plan ve maliyeti hakkında bir çalışma başlatılmıştır. Rusyalı Mimar Mösyö Şerbâkof ile Dr. Nicole sadarete çağrılarak (celb ve davet) ameliyathanenin en pratik şekilde (fiyatı ehven, inşası sehl-kolay ve bir yerden diğer bir mahalle nakli mümkün) ve nasıl yapılacağı ayrıca hastanede kullanılacak kaplama tahtanın numunesi gibi konularda bilgi alınmıştır (10 C 1312/9 Aralık 1894)¹⁴³.

Kuşpalazı serumlarının hazırlanması amacıyla kurulacak ameliyathanenin Okmeydanı'nda kurulması hakkında da bir irade-i seniyye hazırlanmıştır. Bu irade-i seniyyeye dayanarak kuşpalazı hastaları (hastagân) için yapılacak hastanenin Okmeydanı civarında inşasının uygun olduğu, haritasıyla, keşif defteri hazırlanacağına ve Nişantaşı civarında kurulan ameliyathanenin sadece bakteriyoloji tedrisatı, serum hazırlanması, fenni araştırmalar ve tahlil yapmaya (yalnız bakteriyoloji tedrisatıyla serum istihzarına ve tedkikât-ı fenniye ile tahlilât icrasına tahsis idilerek...) tahsis edilip oraya hasta kabul edilemeyeceğine dair Bakteriyolojihane Muallimi Mösyö Nicole tarafından Mekâtib-i Askeriye Nezaretî'ne bir müzekkire verilmiş, konu sadarete iletilerek gereğinin yapılması için çalışma başlatılmıştır (13 R 1313/3 Ekim 1895)¹⁴⁴. Kuşpalazı ameliyathanesinin Okmeydanı mevkisine kaydırılması düşüncesi, Nişantaşı'nda bulunan bakteriyoloji laboratuvarının da ihtiyaçlarının ("havagazi ve Terkos suyu mubayaası gibi) kolay bir şekilde sağlanması amacıyla Okmeydanı'na kaydırılmasını gündeme getirmiştir (25 R 1313/15 Ekim 1895)¹⁴⁵.

Kuşpalazı hastalığı aşı ameliyatı, Paris'te Pastör Daruttalimi'nde görevli Muallim Mösyö Ro tarafından keşfedilmiştir. Aşının Osmanlı topraklarında da uygulanması ve ameliyatın nasıl yapıldığını öğrenmek için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanedan¹⁴⁶ 4 kişinin¹⁴⁷ difteri konusunda uzun süre hizmet vermiş olan "Pastör Darutta'limi"ne gönderilmesi konusunda bazı kurumlar (seraskerlik, Mekatib-i

¹⁴³ BOA, İ.HUS., 32/1312/C-014./ BOA, İ.HUS., 40/1313/S-050./ Bakınız 10 B 1312 (7 Ocak 1895) tarihli vesika. BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 3.

¹⁴⁴ BOA, Y.PRK.BŞK., 43/41.

¹⁴⁵ BOA, Y.A..HUS., 337/129, Vesika 1-2.

¹⁴⁶ Bu okul orduya hekim, eczacı ve cerrah yetiştirmek amacıyla 1839 yılında açılmış olup, öğretim ilk 30 yıl (1839-1870) boyunca Fransızca yapılmıştır. Turhan Baytop, "Osmanlı Döneminde Eczacılık ve Eczacılar", *Osmanlı*, c. 8, Yeni Türkiye yayını, Ankara 1999, s. 587.

¹⁴⁷ Dört ay müddetle, başlangıçta üç kişinin gönderilmesi gündeme gelmişken daha sonra bu sayı dörde çıkarılmıştır. Bu kişiler Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Hıfzıssıhha muallim muavini Kaymakam Mahmud Hakkı Bey, Müfredat Tıp Muallimi Binbaşı Münir, Seririyat-ı Dahiliye Muallim muavini Binbaşı Celal İsmail efendiler ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Emraz-ı Etfâl ve dahiliye muallimi Kaymakam Salih Bey'dir. BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), 49/11, Vesika 3.

Askeriye-i Şahane Nezareti vs.) tarafından talepte bulunulunca Dr. Nicole durumu sadarete arz ederek, Mösyö Ro ile “laboratuvarın inşaatı masarifi ve ciheti tertibini” müzakere etmek üzere Paris’e bir tıbbi heyet (heyet-i tıbbiye)¹⁴⁸ gönderilmesinden ziyade kendisinin¹⁴⁹ aynı amaçla 15 gün süreyle Paris’e gönderilmesine izin verilmesini ve bu iş için kendisi tarafından seçilecek Avrupalı bir memurun tayini ve gerekli masrafların karşılanmasını istemiştir. Doktorun talebi daha sonra Meclis-i Mahsus-u Vükela’da görüşülmüş ve heyet yerine, Dr. Nicole’ün talebinin yerine getirilmesi daha uygun görülmüş ve konu ile ilgili işlemleri yapması için Seraskerlik ve Maliye Nezareti’ne bilgi verilmesine karar verilmiştir (8 Ca 1312/7 Kasım 1894)¹⁵⁰. Bu çerçevede Dr. Nicole, daha önce kurmuş olduğu Bakteriyoloji laboratuvarından sonra, difteri hastalığı ile mücadeleye özgü yeni bir laboratuvarın inşası ve masrafları konusunda bilgi almak üzere bu konuda deneyimli Mösyö Ro ile görüşmek üzere Paris’e gönderilmiştir (8 Ca 1312/7 Kasım 1894)¹⁵¹.

Dr. Nicole Paris’e gittiğinde Mösyö Pastör ile görüşmüş hatta Pastör şiddetli derecede hasta olmasına rağmen Nicole’ü kabul etmiş (Mösyö Pastör cenablarının giriftar olduğu şiddetli hastalığıyla beraber kullarını yanına kabul ile...) ve görüşmede Nicole, Der-saadet’te bulunduğu sürece tanzim ettiği laboratuvarın tertibi ile kuşpalazı ameliyathanesinin inşası konusunu görüşmüş, bu konu ile ilgili olarak Paris’e gönderildiğini ifade etmiştir. Daha sonra Doktor Mösyö Ro ile görüşerek Der-saadet’te bir ameliyathanenin plan, proje ve masrafları konusunda bir rapor hazırlamıştır¹⁵². Pastör Daruttalimi müdürü Doktor Ro ve Doktor Nicole tarafından hazırlanan rapor 6 maddeden meydana gelmektedir. Bunlar;

1. Kuşpalazı ameliyathanesi, Bakteriyolojihane bitişiğinde kurulacaktır. Ameliyathane kargirden bina edilip, zemin katı altında bir bodrum ile yalnız bir kattan ibaret olacaktır. Yapının haritası yapılarak sadarete arz edilmiştir. Bu laboratuvarında Terkos suyu ile havagazının yirmi beş minkâri bulundurulacak ve hesaplamalar kendine özgü bir hesap ile hesap edilecektir.

¹⁴⁸ Dr. Nikole’ün heyete karşı çıkmasının nedeni belgede “kendüsünün hizmet-i devlet-i aliyyede bulunduğu halde ahirlerinin hükümet-i seniyye canibinden ağrâm edilmesine muvafakat edemeyeceği ve hin-i ‘avdetünde zikr olunan kuşpalazı aşı ameliyatını buraca lazım gelenlere ta’lim eyleyeceği....” şeklinde ifade edilmiştir. BOA, Y.EE., 49/11, Vesika 6.

¹⁴⁹ Kendisinin gönderilmesi gerektiği ile ilgili olarak “kendüsünün hidmet-i devlet-i aliyyede bulunduğu halde ahirlerinin hükümet-i seniyye canibinden ağrâm edilmesine muvafakat edemeyeceğini....” söylemiştir. BOA, İ.HUS., 31/1312/CA054.

¹⁵⁰ BOA, Y.EE., 49/11, Vesika 1-7./Ayrıca bakınız 15 Ca 1312 (14 Kasım 1894) tarihli vesika. BOA, İ.HUS., 31/1312/CA054.

¹⁵¹ BOA, Y.EE., 49/11, Vesika 1-3.

¹⁵² Bakınız 22 Teşrin-i Sâni 1310 (4 Aralık 1894) tarihli vesika. BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 5.

2. İlacın hazırlanması için şimdilik geçici olarak 10 aded bargir ile işe başlanacaktır. (bedee ve mübaşeret) Bu hayvanlar için muntazam bir ahır tahsis edilip ahırın laboratuara (laboratuvar) yakın olması sağlanacak ve hayvanların hizmeti için bir seyis istihdam edilecektir.

3. Doktor Nicole tarafından bir katib tayini sağlanacak ve kâtibin memuriyeti padişah tarafından onaylanacaktır. Kâtib laboratuvarın yazı ve muhasebe işlerinde istihdam edilecektir. Kâtibe aylık olarak 15 lira verilecektir.

4. Ameliyathanenin inşası için ilk anda sadece 500 lira gerekmektedir. Bu para Dr. Nicole'e teslim edilecek, ancak paranın sarf yeri ve hesabı konusunda Dr. Nicole tarafından da saray tarafından tayin edilecek bir kişiye bilgi (hesab) verilecektir.

5. Laboratuvarın genişletilmesi (tevsî' ve teksîr) konusunda bir karar alınmazsa, mevcut durumda yıllık 540 lirahık bir bütçeye (borcâ) ihtiyaç bulunmaktadır. 540 lira 10 kısma ayrılarak her Rumi ayın başında Bank-ı Osmani tarafından re'sen Dr. Nicole'e teslim edilecek, Dr. Nicole de paranın nasıl harcadığı (sarf ve isti'mâli hesâbâtı) konusunda saray tarafından tayin edilecek kişiye hesap verecektir. 540 liranın 360 lirası ilacın (deva) hazırlanması ve bargirlerle alet ve edevatın masrafına, 180 lirası ise tayin edilecek katibin maaşına tahsis edilecektir.

6. Hazırlanacak ilaç (deva-yı mahsus) asakir-i şahane, bahriye mensupları ve fakir kişilere (muhtâcîn-i fukara) "meccanen" verilecektir. Harbiye, bahriye ve dâhiliye nezaretleri ve şehremanetinden gelecek talepler karşılanacaktır. Eczacı ve sair tabiplere satılacak ilaç, her haftaya özgü olarak 25 kuruş karşılığında satılacaktır. Elde edilecek gelir laboratuvar idaresine teslim edilecektir. İlaç satışlarından elde edilen bu gelirin üç ayda bir kere Dr. Nicole tarafından ilgililere hesabı verilecek ayrıca elde edilen gelir ameliyathanenin büyütülmesine (tevsii muamelatı) tahsis edilecektir (10 B 1312/7 Ocak 1895)¹⁵³.

Dr. Nicole Paris'te kaldığı 7 gün boyunca her gün Doktor Mösyö Ro ile müzakerede bulunmuş, müzakere neticelerini birlikte bir rapora dönüştürüp saraya arz etmişlerdir¹⁵⁴. Doktor Ro tarafından keşfedilen kuşpalazı aşısının Avrupa'ya muhtaç olmadan Dersaadet'te üretilmesi amacıyla kurulması ferman edilen "Darülameliyât"ın planları Doktor Nikol'un nezaretiyle hazırlanmış¹⁵⁵ ameliyathanenin inşası için bir defa 500, hastalığın tedavisi için gerekli ilacın hazırlanması

¹⁵³ BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 1-5.

¹⁵⁴ BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 1-5.

¹⁵⁵ *Servet-i Fümûn*, "Şuunât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye-Doktor Ro Tarafından Keşf Olunan Kuşpalazı Aşısının İstanbul'a Getirilmesi", c. 8, Yıl: 4, sy. 205, 30 Kânunusani 1310, s. 368.

için (hastalığın tedavisi için lazım gelen devanın istihzarı zımında şimdilik tedarik olunacak 10 hayvana mukteza) 10 hayvan tedariki¹⁵⁶ (at)¹⁵⁷, ameliyathanede istihdam edilecek bir kâtibin maaşı, alet edevat masrafı olarak da yıllık 540 lira tahsis edilmiştir (10 B 1312/7 Ocak 1895)¹⁵⁸.

Dr. Marjeri'ye bir mektup yazan Dr. Nicole difteri hastanesi¹⁵⁹ inşa edildikten sonra hastanedeki işlerin idaresine kendisinin memur edilmesini talep etmiştir. Gerekçe olarak kendisinin difteri hastalarının tedavisi konusunda Fransa hastanelerinde iki defa memur edildiğini, hastalıkla ilgili yapılacak ameliyatların tamamına (kâffesine) vukûfu olduğunu, verilecek işleri zamanında yerine getirebileceğini, daha önce kolera hastalığı ile mücadelede de muhtelif hastanelerde görev yaptığını, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de yapılmak istenen icraat ile ilgili layihayı kendisinin hazırladığını dile getirmiş, bu çerçevede kuşpalazı ile mücadelede de kendisinin çok faydalı olabileceğini düşündüğünü ifade etmiştir. Dr. Nicole ile ilgili bu ifadeler Marjeri tarafından saraya da arz edilmiştir (16 S 1313/8 Ağustos 1895)¹⁶⁰.

d. Darülaceze'de Difteri Hastalığı İle İlgili Tedbirler Alınması

Fakir ve kimsesiz kadın, erkek ve çocukları koruma altına almak için yapılan darülaceze yapı topluluğu idare binası, ikisi kadınlara ikisi de erkeklere ait olmak üzere dört aceze pavyonu, iki pavyonu olan bir hastane binası, yetimhane, ırzahâne (süt çocukları evi), çamaşırhane, iki hamam ile terzilik, kunduracılık, marangozluk, demircilik, dökümcülük, halı atölyeleri, fırın, cami, iki kilise, havra ve beş meslek sanat okulundan başka bir kreş ve çocuk yuvasından meydana gelmiştir¹⁶¹. Darül-

¹⁵⁶ BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 1-5.

¹⁵⁷ *Servet-i Fünûn*, "Şuunât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye-Doktor Ro Tarafından Keşf Olunan Kuşpalazı Aşısının İstanbul'a Getirilmesi", s. 368. / Hastalıkla ilgili araştırmalarda atın tercih edilmesinin nedeni kaynaklara şu şekilde yansımıştır: At difteri mikroplarıyla çabuk ülfet etmektedir. Diğer birçok hayvana göre atlar çok güçlü oldukları için kuşpalazı için yapılan testlere oldukça dayanıklıdır. Nitekim 2-5 cm mikaba kadar kuvvetli toksin, cilt altlarına zerk edildiği halde vücutlarında hafif bir sıtma ve sırınga edilen yerde çabuk kaybolan bir şişten başka bir belirti görülmemiştir. *Servet-i Fünûn*, "Kuşpalazının Tedavisi", c. 8, Yıl: 4, sy. 186, 22 Eylül 1310, s. 55.

¹⁵⁸ BOA, İ. AS., 10/1312/B-08, Vesika 1-5.

¹⁵⁹ Doktor Ro'nun usulü ile ilgili olarak Avrupa'da da bazı çalışmalar yapılmıştır. Nitekim bu usul Avusturya'nın başlıca şehirlerinde hemen uygulamaya konulmuş ve bargirden masl-i dem alınmak üzere bir tıbbi müessese kurulmasına karar verilmiş ve masraflarla gerekli tahsisat da hemen kabul edilmiştir. Fransa'da Doktor Ro'nun keşfinin insanlık alemine "ne büyük bir hizmet olduğunu takdiren" ihtiyaç duyulan tertibat ve inşaatlar için büyük bir yardım (ianât-ı külliye) toplanmıştır. Yine Paris Hıfzıssıhha Komisyonu Doktor Ro'ya resmi olarak (süret-i resmiye ve aleniyyede) teşekkürle karar vermiştir. *Servet-i Fünûn*, "Şuunât (Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye-Kuşpalazı tedavisi)", c.8, sy.189, Yıl:4, 13 Teşrinievvel 1310, s. 112.

¹⁶⁰ BOA, Y.MTV., 125/131.

¹⁶¹ Nuran Yıldırım, "Darülaceze", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayımları, İstanbul 1994, s. 555.

aceze hastanesi içinde bir başhekim, iki hekim, iki cerrah, iki eczacı, bir hastalar ağası ile hademelerin istihdam edilmesine karar verilmiştir¹⁶². Darülaceze ile ilgili yapılan muhtelif çalışmalarda burada çocuk sağlığının ön planda tutulduğu, sağlık kontrollerinin sürekli olarak takip edildiği ve bunların kayıt altına alındığı, yemeklerin çocukların durumuna göre özenle hazırlandığı, tecrit ve ishali çocukların hemen diğerlerinden ayrılarak herhangi bir bulaşıcı hastalığa karşı önlem alındığı görülmektedir¹⁶³.

Osmanlı devleti kuşpalazı hastalığı hususunda da Darülaceze'nin en önemli şubelerinden olan hastane ve ona bağlı birimleri iyileştirmeye çalışmış ve Darülaceze'de bulunan ihtiyaç sahiplerine serumun cüzi bir ücret karşılığı satılması için yazışmalar yapmıştır (13 N 1324/31 Ekim 1906)¹⁶⁴. Darülacezede 1905 yılında bir de tebhirhane açılmıştır¹⁶⁵.

e. Taşrada Hastane Kurma Teşebbüsleri

Hastane kurma çabaları sadece merkezde değil taşrada da gerçekleşmiştir. Bu teşebbüslerden birisi ilginçtir. Nitekim kuşpalazı hastalığı ile mücadele konusunda bazı İngilizlerin Osmanlı halkına yardım etmek istediği Osmanlı yöneticilerinin ise bu yardımı pek kabul etmek istemedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Ohri'ye bağlı bazı köylerde kuşpalazı hastalığı ortaya çıkınca Ohri'de bulunan Mösyö Berilford'un madâmesinin bölgeye "iâne" olarak bir hastane kurmak istediği görülmektedir. Ancak "buna mahal kalmamak üzere" hükümet yetkilileri muvakkat bir hastanenin seri bir şekilde kurulması, bu amaçla gereken paranın tahsis edilmesi ve hasta olanların tedavisinin sağlanması konusunda bir çalışma başlatmıştır (26 N 1321/16 Aralık 1903)¹⁶⁶.

f. Dezenfeksiyon İşlemleri

Hıfzıssıhha hizmetlerinin en önemlilerinden olan dezenfeksiyon işlemi Osmanlılarda yaygın olarak uygulanmış olup etüv makineleri kuruluncaya kadar kolera ve çiçek gibi bulaşıcı hastalıklardan ölenlerin eşya ve elbiseleri yakılarak

¹⁶² Hidayet Y. Nuhoğlu, "Darülaceze", *DİA*, c. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1993, s. 513.

¹⁶³ Turgay Çavuşoğlu ve Jale Çetinkaya, "Darülaceze ve Sosyal Hizmetler", 2013, http://www.turgaycavusoglu.com/index.php?option=com_content&view=article&id=71&Itemid=87 (Erişim tarihi 24. 09. 2013).

¹⁶⁴ Konu ile ilgili belgede serumun "Darülhayr'da taze taze istihzar ve erbab-ı ihtiyaca bedel-i cüzi mukabilinde furuht olun (duşu)...." ifade edilmektedir (13 N 1324/31 Ekim 1906). BOA, DH. MKT, 1126/83.

¹⁶⁵ Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1325.

¹⁶⁶ İlgili belgede konu ile ilgili olarak "iane tevziyle meşğul olan İngilizlerin bir hastane küşadına teşebbüs ettikleri mahallinden buyurulması üzerine buna mahal kalmamak üzere canib-i hükümetten bir hastanenin serian istihzarıyla musab olanların (hastalığa yakalananların tedavisi)" ifadesi geçmektedir. BOA, TFR.I..MN., 28/2774, Vesika 4, 8.

hastalığın yayılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır¹⁶⁷. Daha sonraları ise salgın hastalıklara yönelik temizlik işlemleri için tebhir (tütsüleme, etüvden geçirme) aletleri¹⁶⁸ ve pülverizatörler kullanılmıştır¹⁶⁹. Bunlardan pülverizatörler hastalık mahallindeki kötü havanın temizlenmesi için, tebhir (etüv) makineleri ise hastalık mahallindeki kişilerin giyim kuşam vs. kullandığı eşyaları dezenfekte etmek için kullanılmıştır. Salgın ve bulaşıcı hastalık dönemlerinde tebhirhaneler önemli hizmetler ifa etmişlerdir¹⁷⁰.

1913'te çıkarılan Vilayet İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi'ne eklenen bir fıkra ile bulaşıcı ve salgın hastalıkların önlenmesi için vilayet ve sancak belediyelerince tebhirhane yaptırılması, kazalara nüfusa göre formol cihazı, pülverizatörler ve dezenfeksiyon ilaçları sağlanması emredilmiştir¹⁷¹.

Etüv Makineleri

Kolera, tifo, veba¹⁷², çiçek, suçiçeği, kızıl, kızamık, tifüs, dizanteri, verem, loğusa humması, boğmaca ve difteri gibi bulaşıcı hastalıklardan birine yakalanan kişilerin giysi ve eşyalarını basınçlı su buharı ile bu hastalıkların görüldüğü mekanları kimyasal maddeler ile dezenfekte etmekle görevli sağlık birimleri “tebhirhane” olarak tanımlanmaktadır. 1893'te İstanbul'da görülen kolera salgınında

¹⁶⁷ Gülden Saryıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 116.

¹⁶⁸ Gülden Saryıldız, “Osmanlılarda Hıfzıssıhha”, *DİA*, c. XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1998, s. 320-321.

¹⁶⁹ Saryıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, s.116.

¹⁷⁰ Saryıldız, “Osmanlılarda Hıfzıssıhha”, s. 320-321.

¹⁷¹ Yıldırım, “Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, s. 1325.

¹⁷² Osmanlı Devleti etüv makinesini sadece difteri hastalığı ile mücadele de değil kolera ve veba gibi salgın hastalıkların yayılmasını engellemek için de kullanmıştır. Nitekim kolera hastalığının Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerinde devam etmesi, daha sonra Zor sancağı merkezine sirayet etmesi ve yine “geçenlerde” İzmir'de veba zuhur ettiğinden dolayı “vilayet ve sancak merkezleri olan büyük şehirlerde”, “edevât-ı tebhiriye” bir an önce bulundurulmasının önemi daha iyi anlaşılmıştır. Bu çerçevede Paris'te bulunan Dühter fabrikasından büyük bir etüv makinesi alınması konusunda bir çalışma başlatılmıştır (14 Şevval 1322/22 Aralık 1904). Sıhhiye Nezareti'nin yazısı için bakınız: BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 62./ Ayrıca Aydın vilayetinin 26 Ramazan 1322 (4 Aralık 1904) tarihli yazısı için bakınız: BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 63./ Yine “umum vilayet ve elviye-i gayri mülhakaya yazılan 13 Şaban 1322 tarihli yazı için bakınız. BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 64-65./ 25 Receb 1322 (5 Ekim 1904) tarihli sadrazamlık yazısında da büyük şehirlerde etüv makinesi bulundurmanın zorunlu olduğu yinelenmiş ve Şam-ı Şerif tarafının da Paris'ten bir etüv makinesi siparişinin olduğu belirtilmiştir. BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 66./ Koleranın büyük şehirlerde hükümferma olması nedeniyle Şam-ı Şerif bölgesine de, Paris'te bulunan Dühter fabrikasından bir aded büyük etüv makinesi siparişi yapılmıştır. Makine bedeli belediye hâsılatından karşılanmış ve makine, müstamel eşya ve elbiselerin temizlenmesi amacıyla Şam'da Hamidiye hastanesi bahçesinin uygun bir yerine yerleştirilmiştir. (inşa ettirilmiş). (14 Cemaziyevvel 1321/8 Ağustos 1903) Konu ile ilgili olarak Suriye vilayeti tarafından yazışma yapılmıştır. BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 67.

Fransa'dan gelen Dr. Andre Chantemesse'nin şehirde yaptığı incelemelerden sonra hazırladığı rapor üzerine İstanbul'da üç tebhirhane açılması kararlaştırılmış, Paris tebhirhaneler müfettişi Eugene Mondragon da dezenfektör olarak tebhirhaneler muallimliğine getirilmiştir. Mondragon 1908'e kadar bu görevi yürütmüştür¹⁷³. Tebhirhanelerde bulaşık ve temiz olmak üzere iki bölüm oluşturulmuştur. Bu iki bölümü ayıran duvara büyük bir etüv makinesi monte edilmiştir. Etüvün bulaşık ve temiz bölümlere açılan iki kapağı bulunmaktadır. İki bölümde de birer kapı, meydanlık, arabalık, ahır, müstahdem odası ve samanlık bulunmaktadır. Bulaşık ve temiz bölümlerin personeli ile kullandıkları araç gereçler birbirinden ayrılmıştır. Bulaşık tarafın görevlileri kendilerine ait özel arabalarla belediye görevlilerinin bildirdiği hastalık görülen yerlere gidip, buraları dezenfekte ettikten sonra topladıkları eşyaları büyük çuvallar içinde tebhirhanenin bulaşık bölümüne getirmekte ve etüvün bulaşık tarafa bakan kapağı açılarak eşya ve giysiler demir raflara yerleştirilip, 110 derece basınçlı su buharı ile dezenfekte edilmektedir. Daha sonra ise temiz bölümün görevlileri kendi taraflarına bakan kapağı açarak mikroptan arındırılmış eşya ve giysileri alıp bir süre kuruttuktan sonra arabalar ile alınan yere iade etmişlerdir¹⁷⁴.

19. yüzyılda salgın hastalıklarla mücadelede iki tür etüv makinesi kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar etüv makinesi ve otoklâv makinesidir. Bunlardan etüv makinesi diğerine göre daha “etkilidir. Nitekim etüv makinesinin kullanılmış malzemelerin temizlenmesinde görülen faydası belgelerde “fevâid-i azimeyi muceb” yani olağanüstü fayda şeklinde ifade edilmiştir (13 Temmuz 1319/26 Temmuz 1903)¹⁷⁵. Nitekim Konya'da meydana gelen difteri ve tifo hastalıkları ile mücadele için İstanbul'dan etüv makinesi istendiği halde etüv makinesi olmaması nedeniyle otoklâv makinesi gönderilince, otoklâv makinesinin hastalıkla mücadelede diğerine kadar etkili olmadığı bu nedenle etüv makinesinin “serian îmal” edilmesi konusunda talepte bulunduğu görülmektedir (7 B 1323/7 Eylül 1905)¹⁷⁶. Otoklâv makinesinin daha çok “hastanelerde tımar edevatı(n)” bakımı için kullanılan “elzem” bir cihaz olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Konya Gureba Hastahanesi'nde otoklâv makinesinin henüz mevcut olmaması nedeniyle büyük ve önemli ameliyatların yapılmasına (ameliyat-ı mühimme ve cesime icrasına) cesaret edilememesi

¹⁷³ Tebhirhaneler 1911 yılında Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne devredilmiştir. Sarıyıldız, “Osmanlılarda Hıfzıssıhha”, s. 320-321.

¹⁷⁴ Nuran Yıldırım, “Tebhirhaneler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayımları, İstanbul 1994, s. 231-232.

¹⁷⁵ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 68, 70-71-72.

¹⁷⁶ BOA, İ. HUS., 133/1323.B-15.

ve hastaneden beklenen faydanın sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu çerçevede ilgili hastaneye konulmak üzere bir adet otoklâv makinesi ve etüv makinesinin cihazlarıyla beraber gönderilmesi talep edilmiştir¹⁷⁷.

Etüv Makinesinin Temin Edildiği Yerler

Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın girişimiyle 10 Eylül 1891 tarihinde tebhîr (etüv) makinesi yapmak için Babıali'den iki ihtira beratı alınmış, 1892 yılında ise Tersane-i Amire fabrikalarında etüv makinesi üretimi başlamıştır¹⁷⁸. Vilayetler tarafından talep edilen etüv makineleri ile ilgili olarak ilkönce, imalat yapılan Tersane-i Amire mevcudunda etüv makinesi olup olmadığı gibi hususlarda "imalat komisyonu" tarafından bir bilgi notu (ilam) hazırlanmakta, daha sonra ise konu ile ilgili olarak Şura-yı Bahriye'ye oradan da Bahriye nazırına arz yapılarak Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilmektedir. Böylelikle dâhiliye nazırlığının, vilayetlerin etüv makinesi ihtiyacı hususunda gerekli hazırlıkları yaptığı anlaşılmaktadır¹⁷⁹. Otoklâv makinesinin de Tersane-i Amire'de imal edildiği ve ihtiyaç duyulan yerlere makinenin gönderilmesi konusunda Mekatib-i Askeriye Nezareti'nin ilgilendiği ve bu nezaretle Tersane-i Amire'nin bağlı bulunduğu Bahriye Nezareti arasında gerekli yazışmaların yapılarak, makinelerin hastalık mahallerine gönderildiği görülmektedir¹⁸⁰.

Hastalığın muhtelif mahallerde meydana gelmesi ve tebhîr makinelerinin zamanında ilgili yerlere gönderilememesi Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye tarafından, ilgili birimlere, (Tophane-i Amire, Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti ve Dâhiliye Nezareti) tebhîr makinelerinin diğer vilayet ve sancakların merkezlerinde de bulundurulmasının sağlık açısından zorunluluğu konusunda (fevâid ve muhsenât-ı sıhhiye olacağından...) bir görüş serdetmesine neden olmuştur¹⁸¹. Bu çerçevede "Tersane-i Amire'ce i'mâl" ve hastalık mahallerine irsal" edilen etüv makinesine ihtiyaç artmış dolayısıyla Tersane-i Amire'deki imalat yetersiz kalmış ve ihtiyaç duyulan makineler ülke dışındaki muhtelif fabrikaların Der-saadet vekilleri aracılığı ile¹⁸² temin edilmeye başlamıştır. Nitekim Paris'te

¹⁷⁷ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 27.

¹⁷⁸ Nuran Yıldırım, "Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhîr Makinesi/Etüv Üretimi ve Kullanımı", (<http://www.bilimtarhi.org/e-metinler003.htm> (Erişim Tarihi: 15 Ekim 2013)).

¹⁷⁹ BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 40.

¹⁸⁰ BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 28.

¹⁸¹ Bakınız 19 Rebiü'l-ahir 1323 (23 Haziran 1905) tarihli vesika. BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 44-47./ Bu durum 1913'te yasal zorunluluk haline gelmiştir. 1913'te çıkarılan Vilayet İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi'ne eklenen bir fıkra ile bulaşıcı ve salgın hastalıkların önlenmesi için vilayet ve sancak belediyelerince tebhîrhane yaptırılması, kazalara nüfusa göre formol cihazı, pülverizatörler ve dezenfeksiyon ilaçları sağlanması emredilmiştir. Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1325.

¹⁸² Paris örneği için bakınız: BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 16.

bulunan Dühter¹⁸³ ve Jenet Herşer fabrikaları¹⁸⁴ ve Berlin’de bulunan “Tünşelâğar (Tünşelâğır) fabrikası”¹⁸⁵ gibi yerlerden etüv makinesi temin edilmiştir.

Dühter adı çoğu yerde Dühter olarak kullanılmakla beraber istisnai olarak bazı belgelerde “Dühez” olarak da kullanılmıştır¹⁸⁶. Dühter fabrikasının Der-saadet vekili Mösyö Lüben¹⁸⁷, Jenet Herşer Fabrikası’nın Der-saadet vekili ise Mösyö Minyo adlı kişilerdir¹⁸⁸.

Tebhir makinesinin yurtdışından ithal edilmesi ile ilgili bir örnek 1905 yılında gerçekleşmiştir. Bu sırada Kastamonu vilayetinde bulunan “Merkez Vilayet Hastane-i Umumiyesi”nde iki adet tebhir makinesi hizmet vermektedir. Ancak iki adet makine hastane için yeterli görülmeyle beraber hastanenin bütün levazımı ile 1 yatak takımı, 15 kat elbiseyi temizleyecek büyüklükte bir makinenin bulunmadığı dolayısıyla daha büyük bir tebhir makinesinin Berlin’den satın alınması konusunda yazışmalar yapılmıştır (28 M 1323/4 Nisan 1905)¹⁸⁹.

Etüv Makinelerinin Fiyatı

Etüv makineleri boyutlarına göre muhtelif fiyatlarda seyretnmiştir. Makinenin maliyetine nakliye vs. masrafları da eklendiği zaman fiyat oldukça yükselmektedir. Etüv makinesi ile beraber “formikeli pülverizatör” (bir başka yerde “formüllü pülverizatör”¹⁹⁰) adlı bir makine de hastalıkla mücadele de kullanılmaktadır. Her ikisinin 1903 yılındaki fiyatı toplam 5836 frank olarak tespit edilmiştir (7 S 1321/5 Mayıs 1903).¹⁹¹

¹⁸³ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 22-23, 26, 30, 39, 41, 49-50./ Etüv makinesinin kullanılmış malzemelerin temizlenmesinde kullanılmasında görülen fayda “fevâid-i azimeyi mu’ceb” olduğundan makinenin temini konusunda diğer bölgelerde kayıtsız kalmamış ve İzmir, Beyrut, Bağdat, Halep ve Selanik gibi yerlerde Dühter fabrikasından makine temini için harekete geçmişlerdir (13 Temmuz 1319/26 Temmuz 1903). BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 68, 70-71-72.

¹⁸⁴ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 12.

¹⁸⁵ Kastamonu vilayetinde bulunan “Merkez Vilayet Hastane-i Umumiyesi”nde iki adet tebhir makinesi hizmet vermektedir. Ancak iki adet makine hastane için yeterli görülmeyle beraber hastanenin bütün levazımı ile 1 yatak takımı, 15 kat elbiseyi temizleyecek büyüklükte bir makinenin bulunmadığı bu çerçevede daha büyük bir tebhir makinesinin Berlin’den satın alınması konusunda çalışma başlatılmıştır (28 M 1323/4 Nisan 1905). BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 51.

¹⁸⁶ Halep Valisi Mecid’in yazısı için bakınız (1319/1901-1902). BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 73.

¹⁸⁷ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 15-16.

¹⁸⁸ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 16-17-18./ 1903’te Konya’da çıkan difteri salgını için yapılan etüv makinesi siparişinin Jenet Herşer Fabrikası’nın Der-saadet vekili Mösyö Minyo’ya verilmiş olduğu görülmektedir. Makine için yapılan kontrat (kontrato) da bu kişi ile akdedilmiştir (7 S 1321/5 Mayıs 1903). BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 12.

¹⁸⁹ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 51.

¹⁹⁰ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 12.

¹⁹¹ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9.

Yine 1903 yılında etüv makinesi ve diğer edevatın bedeli 300 Osmanlı lirası (altın),¹⁹² sadece etüv makinesinin fiyatı ise 261,5 Osmanlı lirası ve 412 mecdiyeye olarak tespit edilmiştir (07 Ra 1321/3 Haziran 1903)¹⁹³. 1905'te Bağdat vilayeti tarafından talep edilen bir adet etüv makinesinin, nakliye masrafı ve sair masraflar dahil Paris'ten getirilmesi toplam 7150 Frank olarak tespit edilmiştir (6 Receb 1323/6 Eylül 1905)¹⁹⁴.

Otoklâv makinesinin bedeli ise 180 Frank olarak belirlenmiştir (7 Ra 1321/3 Haziran 1903)¹⁹⁵.

Tebhir makineleri satın alınırken makine bedeli “Bank-ı Osmani vasıtasıyla Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezaret-i Celilesi namına”¹⁹⁶ poliçe ile¹⁹⁷ gönderilmiştir.

Etüv Makinelerinin Temini

Mubayaalar

Osmanlı Devleti salgın hastalıklarla mücadelede belediyelerin kendi bütçelerinden pay ayırmasını istemiş¹⁹⁸ ve bunun da takipçisi olmuştur. Ancak belediye bütçelerini aşan olağanüstü durumlarla karşılaşıldığında belediyelere merkezi bütçeden sübvansiyon da yapılmıştır.

İlk zamanlar yurtdışından ziyade “Tersane-i Âmire'de” “imal” edilip, ihtiyaç duyulan yerlere gönderilen etüv (tebhir) makinelerinin, vilayetlere temini ile ilgili hususlar taşrada “Meclis-i İdare-i Vilayet”te tartışılmış ve karara bağlanmıştır (12 Ramazan 1322/20 Kasım 1904)¹⁹⁹.

Makinelerin hastalık mahalline gönderilmesi ve bedellerinin bir an önce ödenmesi konusunda Tophane-i Amire müşiri ve Umum Mekâtib-i Askeriye-i

¹⁹² Bakınız 7 S 1321 (5 Mayıs 1903) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9.

¹⁹³ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 47./Ayrıca Bağdat Valisi Abdülvahhab'ın Dahiliye Nezaretine yazısı için bakınız. BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 48.

¹⁹⁴ BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 31-32.

¹⁹⁵ BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 25, 33.

¹⁹⁶ Bağdat Vilayeti'nden yapılan tebhir makinesi talebi için bakınız: 4 Rebiülahir 1323 (8 Haziran 1905) tarihli vesika. BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 43-44./Ayrıca bakınız: BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 47.

¹⁹⁷ BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 72.

¹⁹⁸ Osmanlı Devleti sadece difteri salgınlarında değil bütün salgınlarda belediye bütçelerinin kullanılmasını istemiştir. Mesela İran taraflarını etkisi altına almış olan (hükümfermâ) koleranın (kolera illet-i müdhişesi) Musul vilayetinde bulunan Kerkük ve Süleymaniye havalisine yayılmasını engellemek için 10 adet pülverizatör ile “ecza-yı tbbiye”nin İskenderun'da teslim edilmek şartıyla 10.600 guruşa mubayaa edilebileceği belirtilmiştir. İlgili makine ve ecza bedellerinin “mahall-i beledi varidâtundan” karşılandığı görülmektedir (6 Safer 1323/12 Nisan 1905). BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 52, 56, 57.

¹⁹⁹ Ankara valisinin talebi için bakınız. BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 61, 69.

Şâhâne nazım tarafından Dâhiliye Nezareti nezdinde girişimde bulunulmuştur (14 Zilhicce 1323/9 Şubat 1906)²⁰⁰.

Taşranın etüv makinesi taleplerini Tersane-i Amire'den yaptığı ve ihtiyaçların buradan karşılandığı şayet burada yeterli sayı ve donanımda makine yoksa merkezin taşra adına mubayaa yaptığı görülmektedir²⁰¹. Hastalıkla mücadelede kullanılan “alât ve edevât-ı tathiriye”nin mubayaası Sıhhiye Nezareti sıhhiye dairesi (Daire-i Sıhhiye) tarafından yapılmıştır. Bununla beraber “alet ve edevât-ı sıhhiye tahaffuz ve karantinahaneler için lüzum görünen” her şeyin, sıhhiyece mubayaası da söz konusu değildir. Bunun dışındaki şeyler için mukavelename hazırlanması Dâhiliye Nezareti'ne ait bir iş olup, dairenin görevi dışında bir iş olarak görülmüştür. “Daire adına kontrato tanzim ve imza edilmesi” uygun görülmemiş bu konuda kurumlar arasında bazen fikir ayrılığı olsa da Sıhhiye Nezareti kontrato ve imza işinin dâhiliyeye ait bir iş olduğu konusunda fikir beyan etmiştir. İmza ve kontrato yetkisinin dâhiliyeye ait bir iş olduğu konusunda, Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti'ne de bilgi verilmiş ve yetki karmaşası aşılmaya çalışılmıştır. Sıhhiye Nezareti'nin bir yazısında da kontrato ve imza yetkisinin dâhiliye veya maliye nezaretine ait olması gerektiği belirtilmiştir (7 S 1321/5 Mayıs 1903)²⁰².

Makine alımı için yapılan mukavelename Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhane vekâleti ile fabrika vekili arasında tanzim edilmiş, mukavelenamenin birer sureti Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti ve Sıhhiye Nezareti'ne gönderilerek, konu ile ilgili olarak sadarete de görüş sorulmuştur (7 Ra 1321/3 Haziran 1903)²⁰³.

Makineler satın alındığında ilgili kurumlar arasında bir “mukavelename” (kontrato) yapılmış, mukavelenamenin tanzim ve imza edilmesi konusunda Maliye Nezareti takipçi olmuştur. Yapılan bazı alımlarda, makine bedelinin yarısının sipariş verildiğinde diğer yarısının ise makinenin gönderileceği yere ulaşması durumunda ödenmesi sağlanmış böylece makine siparişleri güvence altına alınmaya

²⁰⁰ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./ Manastır Vilayeti'ne bağlı Kozana Kasabası'nda difteri hastalığı zuhur ettiği tespit edilince bir adet pülverizatör satın alınarak posta ile gönderilmiştir. Konu ile ilgili olarak Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Nezareti ile diyaloga geçilmiştir (22 Ş 1316/5 Ocak 1899). BOA, DH. MKT, 2156/130.

²⁰¹ Mesela Konya'da halkın ölümüne yol açan difteri ve tifo hastalıklarının önlenmesi için tersane mevcudundan etüv makinesi gönderilmesi burada olmadığı takdirde yeni, bir adet etüv makinesinin satın alınması talep edilmiştir (26 M 1323/2 Nisan 1905). BOA, Y.MTV., 272/151, Vesika 1-2./ Ayrıca bakınız 4 S 1323 (10 Nisan 1905) tarihli vesika. BOA, İ. HUS., 128/1323.S-009.

²⁰² Kurumlar arasındaki yetki kargaşası nedeniyle bir süre makinenin sipariş edilemediği görülmektedir. Bu nedenle de Konya vilayeti tarafından talep yinelenmiştir (7 S 1321/5 Mayıs 1903). BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9.

²⁰³ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 1-6.

çalışılmıştır. Bu çerçevede Avrupa'nın muhtelif yerlerinden makine siparişleri verilmiştir²⁰⁴. Mesela Konya vilayetine temin edilecek etüv makinesi bedelinin yarısının sipariş esnasında diğer yarısının ise makinenin Konya istasyonuna varması durumunda ödenmesi planlanmıştır. Makinenin nakliye masrafı ve görevlilerin “avdet (dönüş) harcırahı” ile “yevmiye”si hastalık mahalli idaresi tarafından karşılanmaktadır (7 S 1321/5 Mayıs 1903)²⁰⁵. Bununla beraber şartlara göre makine ve teferruatlarının parası vilayet borcasında karşılığı olmaması” gibi durumlarda sıhhiye tahsisatından da karşılanabilmiştir²⁰⁶.

Az önce belirttiğimiz gibi, hastalığın ortaya çıktığı yerlerin idareleri, hastalıkla mücadele için başlangıçta sadece İstanbul'dan makine satın almışlar²⁰⁷ ve bu hususta kendi bütçelerinden pay ayırmışlardır. Ancak her belediyenin bu makineyi satın alacak düzeyde paraya sahip olmadığı bu nedenle de İstanbul'un bu konuda kendilerine kolaylık sağlaması veya kendilerine ihsanda bulunması konusunda İstanbul'la yazıştığı görülmektedir²⁰⁸. Dolayısıyla hastalık çıkan alanlarda ihtiyaç duyulan etüv makinelerinin, mubayaa (satın alma) ve bağış yöntemiyle temin edildiği görülmektedir. Mesela Biga sancağı mutasarrıflığı tarafından bölgede kullanılmak üzere 1 adet etüv makinesi talep edildiğinde bölge gelirlerinin (varidat-ı mahalliye) “adem-i müsaadesiyle beraber Kala-i Sultaniye'nin mevâki-i mühimme-i askeriyeden bulunması” ve “Der-saadet'e olan kurbiyeti (yakınlığı)” neden gösterilerek makine bedelinin sıhhiye tahsisatından karşılanması istenmişse de, Sıhhiye Nezareti Meclis-i Umur-u Sıhhiye tarafından etüv makinesi tedarikinin mahalli belediyelere ait olduğu bildirilmiş ve mutasarrıflık tarafından, istenen makine bedelinin ödenmesi reddedilmiş ve bedelin “cihet-i sıhhiyeden ifası(nın)” caiz olamayacağı ifade edilmiştir (2 Zilhicce 1322/7 Şubat 1905)²⁰⁹.

Belediye bütçesinde hastalıkla mücadele konusunda mubayaa edilecek malzemelerle ilgili herhangi bir kalem bulunmaması durumunda temini zorunlu olan malzemelerin bedelinin gelecek seneki bütçeden ödenmesi kararlaştırılmıştır. Mesela Ankara vilayeti tarafından talep edilen 2 adet tebhir makinesi bedelinin

²⁰⁴ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 12, 16-17-18.

²⁰⁵ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9./ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 12.

²⁰⁶ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 12, 19-20.

²⁰⁷ Bir süre sonra İstanbul'un makine üretimi konusunda yetersiz kaldığı ve vilayetler adına Avrupa'dan makine sipariş edildiği görülmektedir. Mesela Şam-ı Şerif tarafının Paris'ten bir etüv makinesi siparişinin olduğu belirtilmiştir. 25 Receb 1322 (5 Ekim 1904) tarihli sadrazamlık yazısında büyük şehirlerde etüv makinesi bulundurma zorunlu olduğunun yinelenmesi gibi hususlar da makine teminini artırmış olmalıdır. BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 66.

²⁰⁸ BOA, Y.MTV., 272/151, Vesika 1-2.

²⁰⁹ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 53-54-55, 59.

biri Kayseriye (Kayseri) belediyesi tarafından, diğeri ise vilayet ve belediye kaynaklarının “evvelce tanzim ve tasdik edilmesine binaen” “merkez vilayette mülhakat-ı sair belediyelerinin sene-i atıyye muvazene”lerinden ödenmesi kararlaştırılmıştır (12 Ramazan 1322/20 Kasım 1904)²¹⁰.

Makine maliyetlerinin karşılanamadığı durumlarda Dâhiliye Nezareti'nin devreye girdiği²¹¹ ve maliyetin hazinenin sıhhiye tahsisatından karşılandığı görülmektedir²¹². Mesela Konya için satın alınan etüv makinesinin bedeli olan 300 liranın, 150 lirası nakden sipariş esnasında “sıhhiye tahsisatından” ödenmiş, geri kalan 150 liranın ödemesinin ise mukavelename gereğince “Maliye Nezareti Celilesi veznesinden umur-u tıbbiye-i mülkiye veznesine” oradan da fabrika vekiline yapılmasına karar verilmiştir²¹³. Yine taşradan yapılan bir talep üzerine “Tersane-i Amire mamulâtında” etüv makinesi bulunmaması nedeniyle yerine iki adet “otoklâv” makinesi gönderilmesine karar verilmiş ve otoklâv makineleri Mekâtib-i Askeriye Nezareti tarafından gönderilerek, maliyetleri²¹⁴ “tahsisat-ı sıhhiye”den karşılanmıştır (7 S 1321/5 Mayıs 1903)²¹⁵.

İhsanlar (Bağışlar)

Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıkla mücadelede başarılı olamayan ve bu konuda da yetersiz bütçeye sahip olan bazı belediyeler hastalıkla mücadelede kullandıkları makine ve diğer malzemelerin kendilerine ihsan edilmesi yönünde çalışma yürütmüşlerdir. Makinenin kendilerine “ihsan” edilmesi ile ilgili talepler “Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti”ne yapılmıştır (26 M 1323/2 Nisan 1905)²¹⁶.

Etüv makinesi ile ilgili ihsan talepleri şu şekilde ifade edilmiştir: “....Sadaka-i ‘afiyet cihân kıymet-i hazret-i hilafetpenahi olmak üzere Tersane-i amire ma’mûlatından bir etüv makinesinin ihsanı.....”²¹⁷, “.....lutfen ve merhameten buraya ‘inâyet buyurulması....” gibi.²¹⁸

²¹⁰ BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 60-61.

²¹¹ BOA, İ. HUS., 133/1323.B-15.

²¹² BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9.

²¹³ BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 7-11.

²¹⁴ Bakınız 7 B 1323 (7 Eylül 1905) tarihli vesika. BOA, İ. HUS., 133/1323.B-15.

²¹⁵ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9.

²¹⁶ BOA, Y.MTV., 272/151, Vesika 1-2./ Ayrıca bakınız 4 S 1323 (10 Nisan 1905) tarihli vesika. BOA, İ. HUS., 128/1323.S-009.

²¹⁷ BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 29.

²¹⁸ BOA, DH. MKT.,718/11, Vesika 41.

Resim 1: Etüv Makinesi²¹⁹

Pülverizatörler

Etüv makinesi ile beraber “formikeli pülverizatör” (bir başka yerde “formüllü pülverizatör”²²⁰) adlı bir makine de hastalıkla mücadelede kullanılmaktadır. Her ikisinin fiyatı toplam 5836 frank olarak tespit edilmiştir²²¹. Vilayetlerden talep edilen makine ve pülverizatörler Şehremaneti bünyesinde bulunuyorsa buradan karşılanmış, mevcut içerisinde yok ise yurtdışındaki (Paris vs.) ilgili fabrikaların Der-saadet vekilleri aracılığı ile temin edilmiştir²²². Bununla beraber pülverizatörlerin Şehremaneti’nde “müteaddid” miktarda bulunması nedeniyle genelde buradan gönderilmesi sağlanmıştır. İstanbul’da bulunan pülverizatörlerin “Paşa Tebhirhanesinde” bulunduğu ve İstanbul’dan vilayetlere gönderilirken “Paşa Tebhirhanesindeki mevcuddan” alınarak, Şehremaneti’ne bağlı “Devair-i Belediye Hey’et-i Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği marifetiyle” gönderildiği anlaşılmaktadır²²³.

Tebhir makineleri gibi pülverizatör bedellerinin de hastalığın meydana geldiği yerlerin idareleri tarafından karşılanması sağlanmaya çalışılmıştır²²⁴.

²¹⁹ İ.Ü. Nadir Eserler Kitaplığı Albümleri, *Album*, 90870/10’den naklen verilmiştir. Yıldırım, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, s. 65.

²²⁰ BOA, DH. MKT., 718/11, Vesika 12.

²²¹ BOA, DH. MKT, 702/65, Vesika 1-9.

²²² BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 16.

²²³ İstanbul’da bulunan pülverizatörlerin İstanbul’dan vilayetlere gönderilirken Şehremaneti’ne bağlı “Devair-i Belediye Hey’et-i Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği marifetiyle” gönderildiği anlaşılmaktadır. Konya örneği için bakınız: BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 13-15.

²²⁴ İran taraflarını etkisi altına almış olan koleranın Musul vilayetinde bulunan Kerkük ve Süleymaniye havalisine yayılmasını engellemek için 10 adet pülverizatör ile “ecza-yı tıbbiye”nin İskenderun’da

Bununla beraber pülverizatör bedellerinin vilayetler tarafından karşılanması konusunda vilayetlerin isteksiz davranması merkezin ödeme konusunda, “devâir-i belediye”lerin “mecbur tutulması” hususunda çalışma başlatmasına neden olmuştur (29 M 1318/29 Mayıs 1900)²²⁵.

g. Difteri Serumı Üretilmesi

Telkikhane ve Bakteriyolojihane'nin Kurulması

1904 tarihli bir belgede aşı tüpü ve kuşpalazı serumunun Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane İdaresi altında bulunan Telkikhane ve Bakteriyolojihane-i şahanede üretildiği (imal ve istihzâr) ifade edilmektedir (8 Nisan 1904/22 M 1322)²²⁶. Bu çerçevede telkikhane ve bakteriyolojihane'nin difteri serumu üretimi için önemli birimler olduğu anlaşılmaktadır.

“Bir devlet müessesesi olan aşı evi (telkikhane)” 1892 yılında Hüseyin Remzi Bey tarafından kurulmuştur. Kurumun, İstanbul'dan sonra Mekke, Basra, Şam, San'a, Bağdat, Musul, Erzincan, Sivas ve Manastır şehirlerinde de şubeleri açılmıştır. Telkikhane'nin açılmasıyla daha önceleri ithal edilmekte olan aşılarda burada hazırlanmaya başlamıştır²²⁷.

1893'te çıkan kolera salgını üzerine II. Abdülhamit salgına karşı ne tür tedbirler alınabileceğini Pasteur'a sormuş ve Paris'ten Dr. Andre Chantemesse hastalıkla mücadelede yol göstermek için Türkiye'ye gönderilmiş, Chantemesse'nin görüşleri doğrultusunda Demirkapı'daki Tıbbiyenin bahçesine ahşap bir bina yapılmış ve

teslim edilmek şartıyla 10.600 kuruşa mubayaa edilebileceği belirtilmiştir. İlgili makine ve ecza bedellerinin “mahall-i beledi varıdatından” karşılandığı görülmektedir (6 Safer 1323/12 Nisan 1905). BOA, DH. MKT, 718/11, Vesika 52, 56, 57.

²²⁵ Kosova vilayeti örneği için bakınız. BOA, DH. MKT, 2351/124, Vesika 1-2.

²²⁶ BOA, DH. MKT, 839/46, Vesika 1-2.

²²⁷ Sarıyıldız, “Osmanlılarda Hıfzıssıhha”, s. 320./ Hastalıkla mücadele cumhuriyet döneminde Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün kurulmasıyla daha da etkili bir şekilde yapılmaya çalışılmıştır. Cumhuriyetin ilanıdan sonra 1925'te kurulması planlanan merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü, İstanbul ve Sivas'taki bakteriyolojihaneler ile Ankara'daki Kimyane'nin birleşmesiyle ancak 17 Mayıs 1928'de kurulabilmiştir. 1930'da 1593 sayılı “Umumi Hıfzıssıhha Kanunu” ile bulaşıcı hastalıklarla mücadelede, üretilmesi veya ithal edilmesi planlanan aşılarda (serum) genel koşullarının saptanmasında ve denetlenmelerinde standartlaşmaya yönelik tedbirler alınmıştır. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun ikinci bölümünde “sari ve salgın hastalıklarla mücadele” çerçevesinde çiçek, cüzzam, difteri (kuşpalazı), dizanteri, felc-i tiffi (çocuk felci) humma-yı racia, karahumma, lekeli humma, Malta humması, kızamık, kolera, kuduz, loğusa humması (humma-yı nifâsi), ruam, şarbon, sarî beyin humması, sıtma, trahom, uyku hastalığı, veba, verem ve zührevi hastalıklarla mücadeleye yer verilmiştir. Neşe Özden, “Dr. Refik Saydam'ın Türk Sağlık Politikaları Üzerindeki Etkisi (1923-1937)”, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. 3, Ed. Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2005, s.1507-1508./ Hıfzıssıhha Enstitüsü Haziran 1954'te kapatılarak yerine Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü kurulmuştur. Sarıyıldız, “Osmanlılarda Hıfzıssıhha”, s. 320.

burada da Bakteriyolojihane çalışmaya başlamıştır²²⁸. Bakteriyoloji laboratuvarının kurulmasında büyük katkıları olan Dr. Nicole²²⁹ buraya müdür tayin edilmiştir. Açılışından iki yıl sonra 1895'te binanın difteri serumu hazırlanması için yetersiz olduğu belirtilmiş ve bakteriyolojihane Nişantaşı/ Çiftebakkallar'da bir konağa taşınmıştır²³⁰.

Kuşpalazı Serumunun Üretilmeye Başlanması

Temel savaş yöntemi aşılama olan²³¹ ve kaynaklarda “Ramon” aşısı olarak da adlandırılan²³², difteri hastalığına yönelik aşının ilk nüvesi 19. yüzyıl sonlarında bulunmuştur. Emile Roux, geliştirdiği difteri serumunu, 1894'te Budapeşte'de toplanan Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresi'nde tanıtarak, serumun tedavide başarı ile kullanıldığını açıklamıştır²³³. Kongre üyeleriyle İstanbul'a gelen A. Chantemess (belgelerdeki ifadesiyle “Doktor Mösyö Şantemis”²³⁴), bu serumdan bir kutu getirerek II. Abdülhamit'e takdim etmiştir. Böylece difteri serumu bilim dünyasına tanıtıldıktan sadece birkaç gün sonra İstanbul'a da gelmiştir. Bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadeleye büyük önem veren II. Abdülhamit, Chantemess ile yaptığı görüşmeden sonra bu serumun Bakteriyolojihane-i Şahane'de üretilmesini istemiştir²³⁵. Bu çerçevede kuşpalazı hastalığına karşı Doktor Ro tarafından icat (ihтира) edilen bu ilaçla ilgili olarak işinin ehli doktorlardan (huzzak ve mehère-i etibba)

²²⁸ Yıldırım, “Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, s.1336.

²²⁹ 1312 tarihli bir belgede difteri konusunda eğitim almak için yurtdışına gönderilecek kişilerle ilgili yapılan bir yazışmada Dr. Nicole “tesis eylediğim Bakteriyoloji laboratuvarı” ifadesini kullanmıştır (8 Ca 1312/7 Kasım 1894). BOA, Y.EE., 49/11, Vesika 1-3.

²³⁰ Yıldırım, “Tanzimat'tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, s.1336.

²³¹ Nusret H. Fişek, *Halk Sağlığına Giriş*, Hacettepe Üniversitesi Dünya Sağlık Örgütü Hizmet Araştırma ve Araştırmacı Yetiştirme Merkezi Yayını, Ankara 1983, s. 182.

²³² Kaynakta difteri serumu ve aşısı arasındaki ayrım ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Mesela serumun 2-3 haftada tesirini kaybettiği, aşının ise böyle olmadığı ve etkisinin uzun olduğu ayrıca hem hastayı hem de çevresindekileri hastalığın felaketli sonuçlarından koruyacağı ifade edilmiştir. Pastör müessesesinde “Ramon” yıllarca yapmış olduğu çalışmalar neticesinde bu aşığı bulmuştur. Mahmud Sadık, “Fenni Musahabe-Tıpta Terakkiye Bir Misal/Kuşpalazı Aşısı”, *Servet-i Fünûn*, c.63, Yıl: 36, sy.1641-167, 26 Kanunusani 1928, s. 166-167.

²³³ Roux, kongrede kendi buluşu olan difteri serumunu tanıtmış ve difterinin profilaksisi, tedavisi ve bulaşıcılığı konusunda Fransız heyetinin genel raporunu okumuştur. Roux yaptığı konuşmada 1891 yılından beri meslektaşları olan Martin ve Chaillov ile birlikte, difterinin antitoksik serum ile tedavisi üzerinde çalıştıklarını, bulgularının Behring, Ehrlich, Boer, Kossel ve Wassermann'ın bu konudaki çalışmalarını onaylayıcı nitelikte olduğunu ifade etmiştir. Antidifterik serumunu tedavi amacıyla insanlara uyguladıklarında Hasta Çocuklar Hastahanesi'nde 1 Şubat-24 Temmuz 1894 tarihleri arasında 448 difterili çocuktan 109'unun öldüğünü (% 24,33), 1890 ile 1894 yılları arasında ise 3971 difterili çocuktan % 51,71'inin öldüğünü açıklamış ve ölüm oranları arasındaki farkın antidifterik serum ile tedavi sonunda elde edildiğini bildirmiştir. Nuran Yıldırım ve Suzan Bozkurt, “VIII. Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresinin (1894) Tıp Tarihimizdeki Yeri”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-23 Eylül 1993*, Kongreye Sunulan Bildiriler, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 82-83.

²³⁴ BOA, İ.HUS., 31/1312/CA074.

²³⁵ Yıldırım, “Salgınlar”, s. 424.

meydana gelen ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de kurulan özel bir komisyon (komisyon-u mahsus) tarafından inceleme yapılarak bir rapor hazırlanması istenmiştir. Yapılan ön incelemede bir kutu ilacın bir veya en fazla iki hastaya yetecek miktarda olduğu, ilacın komisyon tarafından birçok hastada kullanılmadan önce, şimdilik her hafta posta ile 50 şişe miktarının Paris’ten getirilmesi ve komisyonun kontrolü altında kurulacak en az 20 yataklık bir yerin tahsis edilerek, burada yapılacak uygulama neticesinde ilacın kuşpalazına kesin çare (deva-yı katî) olup olmadığı konusunda tespit yapılması düşünülmüştür. Tophane-i Amire Müşiriyeti ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti tarafından saraya arz edilen bu teklif padişah tarafından da uygun görülmüş ve 20 yataklık bir difteri hastanesi kurulması, Paris’ten her hafta 50 şişe ilaç getirilmesi ve yapılacak uygulamanın olumlu netice verip vermediği konusunda bir an önce sarayın bilgilendirilmesi konusunda çalışma başlatılmıştır (20 Ca 1312/19 Kasım 1894)²³⁶. Bakteriyojihane-i Şahane Müdürü Dr. Nicole de, Kasım 1894’te serumun hazırlanışını öğrenmek üzere Paris’e gönderilmiştir²³⁷.

Konu ile ilgili 1895 tarihli bir belgede, “Der-saadet’ce i’ mâli muktezâyı irade-i seniyye-i hazreti hilafetpenâhiden olan kuşpalazı serumunun istihzarat-ı rehini hitam olub tevziine mübaşeret olunacağı(ın)...” ifade edilmesi²³⁸ difteri serumunun 1895 tarihinde artık Osmanlı topraklarında da imal edilmeye başladığı ve hastalık mahallerine gönderileceğine işaret etmektedir. Bu bağlamda Bakteriyojihane-i Şahane’de 4 Aralık 1895’ten itibaren yerli difteri serumu üretilmeye başlamış²³⁹ ve Dr. Nicole serumu adı verilen yerli difteri serumundan, Ocak 1899-Kasım 1900 arasında imparatorluğun çeşitli yörelerine 3750 şişe gönderilmiştir. Bu Osmanlı Devleti’nde kullanılan ilk bağışık serumdur²⁴⁰. Hastalıkla ilgili tutulan istatistikler serumun önemli ölçüde faydalı olduğunu ortaya koymaktadır. Mesela Şişli Etfal Hastanesi’nin dâhiliye tabibi ve bakteriyolog Bnb. Ömer Fuad Bey 21 Nisan 1900-15 Ağustos 1901 tarihleri arasında serum tedavisi uygulanan 75 difteri vakasında bir ölüm, 18 krup vakasında ise 6 ölüm meydana geldiğini ve hastaların çoğunun şifa bulduğunu gösteren bir istatistik hazırlamıştır²⁴¹.

²³⁶ BOA, İ.HUS., 31/1312/CA074.

²³⁷ Yıldırım, “Salgınlar”, s. 424./ Difteri serumunun kâşifi ise ilk Nobel Tıp Ödülü sahibi olan ve Hamidiye Etfal Hastanesi’ne de ziyaretlerde bulunan (16 Nisan 1907) Prof. Dr. E. A. Von Behring’tir. Yıldırım, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, s. 95-96.

²³⁸ Bakınız 2 C 1313(20 Kasım 1895) tarihli vesika. BOA, Y.MTV., 132/32.

²³⁹ Yıldırım, “Salgınlar”, s. 424.

²⁴⁰ 14 Temmuz 1913’ten önce Bakteriyojihane’de insan hastalıklarına karşı sadece difteri serumu hazırlanmıştır. Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, s.1336.

²⁴¹ Yıldırım, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, s. 60-61./ Difteri hastalığı mütareke ve işgal yıllarında da can almaya devam etmiştir. Bu dönemde aşı çalışmalarına daha fazla hız ve-

Difteri Serumı Şırıngası

Difteri serumu şırıngasının uzun süre dışarıdan sipariş edildiği anlaşılmaktadır. Mesela 1909 yılına ait bir belgede difteri serumunu zerk etmek için kullanılan şırınganın “Ma’di Nikola modeli” olduğu ve bu modelin “Paris’de Mösyö Simâlik Fabrikası”ndan sipariş edildiği ifade edilmektedir(2 B 1327/20 Temmuz 1909)²⁴². Serum ve şırınga talepleri incelendiğinde aralarında nicel olarak ters bir orantı mevcut olduğu ve şırınga sayısının serum sayısına göre az olduğu dikkat çekmektedir²⁴³. Nitekim belgelerden, 100 adet seruma bir adet şırınga verildiği anlaşılmaktadır. Mesela Eğin kazasına tabi Zemâre köyünde meydana gelen difteri salgınına karşı buradaki hasta fakir çocuklar için kullanılmak üzere 250 şişe serum, 2 adet şırınga talep edilmişse de hastalığın daha az yayılmış olmasına (killetine) nazaran 100 şişe serum, 1 adet şırınga gönderilmiştir (11 M 1327/2 Şubat 1909)²⁴⁴.

Serum ve Aşı Tüplerinin Dağıtımında Uygulanan Prosedür

Taşradan istenen serum talepleri heyet-i sıhhiye müfettişi umumiliği ve Me-katib-i Askeriye-i Şahane Nezareti arasında yapılan yazışmalar neticesinde İstanbul’da bulunan Bakteriyojihane-i Şahane’den temin edilerek²⁴⁵, Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti tarafından gönderilmiştir (10 Nisan 1324/23 Nisan 1908)²⁴⁶. Tüp ve serumlar doğrudan doğruya Tıbbiye Nezareti’nden istenilmesi gerekirken²⁴⁷ bazı yerler tarafından usule aykırı olarak tüp ve serumların doğrudan doğruya Telkikhane ve Bakteriyojihane-i şahaneden istendiği görülmektedir. Bu durum “tüp ve serumun hem sevk ve irsalinde te’hirâtı ve hem de muamelatında teşvîşâtı mu’ceb olmakda ...”dır. Kurallar çerçevesinde talepte bulunulması konusunda tophane-i amire müşiri ve umum mekâtib-i askeriye-i şahane nazırı tarafından

rilmiştir. 1918 tarihli Anadolu Gazetesi’nin haberine göre Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi tarafından İzmir Sıhhiye Müdüriyetine “15 apol difteri serumu” gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu yıllardaki gazetelerde 1918 yılına ait birkaç vefat haberiyle birlikte 1335’te Karşıyaka’da 1, Menemen’de 2, İzmir’de 5 vaka ve 2 ölüm, 1336’da Karşıyaka’da 1, İzmir’de 2 vaka ve 3 ölüm olayı, 1338’de ise 5 difteri vakasına rastlanmıştır. Tantay, “Milli Mücadele Yıllarında İzmir’de Etkili Olan Başlıca Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz-ı Sariye)”, s. 51.

²⁴² BOA, DH. MKT.,2881/17, Vesika 1-2.

²⁴³ BOA, DH. MKT., 2429/39.

²⁴⁴ BOA, DH. MKT, 2727/98, Vesika 1-2./ BOA, DH. MKT.,1109/53, Vesika 2./ BOA, DH. MKT., 1096/11, Vesika 1-4.

²⁴⁵ İskenderun kazası kaymakamlığına istenen 25 şişe serum için uygulanan prosedüre bakınız (24 Ks 1323/6 Şubat 1908). BOA, Zabtîye Evrakı (ZB.) 56/54.

²⁴⁶ “Belediye Eczanesi’nde bulundurulmak üzere” İskenderun kazasından 25 şişe difteri serumu talep edilince, talep edilen serumlar Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti tarafından gönderilmiştir. BOA, ZB., 488/101.

²⁴⁷ Baalbek kazasında zuhur eden kuşpalazı hastalığıyla mücadele için gerekli serumların gönderilmesi için Suriye vilayeti tarafından yapılan talep doğrudan Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti’ne iletilmiştir (15 Ca 1317/21 Eylül 1899). BOA, DH. MKT., 2249/14.

Dâhiliye Nezareti'nden talepte bulunulmuş ve durumun vilayet ve livalar başta olmak üzere ilgili bütün birimlere bir tamim hazırlanarak (tamamen) tebliğ edilmesi istenmiştir. Tüp ve serumların doğrudan Tıbbiye Nezareti'nden istenmesi, doğal olarak malzemelerin vaktinde ulaşmasına da imkan sağlamıştır (...bi-t'tabi' vakt ve zamanıyla ve sür'atı mümkün ile....) (22 M 1322/8 Nisan 1904)²⁴⁸.

Uygulanan prosedür çerçevesinde Bakteriyolojihane müdüriyetinin de, serum talebi konusunda taşradan gelen doğrudan talep telgraflarını dikkate almadığı görülmektedir. Nitekim Bakteriyolojihane'ye kuşpalazı serumuna şiddetle ihtiyaç olması gerekçesiyle 50 şişe serum gönderilmesi için bir hafta içinde 3 defa telgraf çekildiği halde müdürlüğün talebi dikkate almadığı görülmektedir. Bu tür durumlarda vilayet sıhhiye müfettişleri devreye girerek Dâhiliye Nezareti kanalıyla Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nin taleplerinin yerine getirilmesini sağlamışlardır (7 Z 1326/31 Aralık 1908)²⁴⁹.

Daha sonraları, Bakteriyolojihane müdürü Mösyö Remenikır tarafından difteri serumlarının, talebi, gönderilmesi ve değiştirilmesi gibi muhtelif hususlarda muhtemel kargaşayı önlemek için bir takrir hazırlanmış ve bu hususlarda Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye riyasetinin sorumlu olması sağlanmıştır. Bu nedenle taşradan gelen serum taleplerinin bu riyasete yazılması (muhabere) ve üzerinden bir sene geçmeden serum değiştirme taleplerinin dikkate alınmayacağı ile ilgili olarak bütün vilayetlere de (elviye-i gayrı mülhakata) bilgi verilmiştir (14 Z 1327/27 Aralık 1909)²⁵⁰.

İhtiyaç duyulan serum ve şırıngalar bölgedeki muhtelif yetkililer tarafından talep edilmekle beraber Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti, her birimin talebini de yerine getirmemiş, serum ve şırınga talebinin sadece mahalli hükümet yetkilileri (hükümet-i mahalliye, vilayet yetkilileri) tarafından yapılmasını zorunlu tutmuştur²⁵¹.

²⁴⁸ BOA, DH. MKT, 839/46, Vesika 1-2./Ayrıca bakınız 22-23 M 1322 (8-9 Nisan 1904) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2603/95, Vesika 1-2./Serumların Bakteriyolojihane'den gönderilmesi ile ilgili olarak bakınız: BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 3./ Bakteriyolojihane müdürlüğünden Suriye Vilayeti'ne 10 şişe serum gönderilmesi ile ilgili bakınız (13 B 1317/17 Kasım 1899). BOA, DH. MKT, 2272/20./ Bakınız 3 C 1317 (9 Ekim 1899) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2255/24.

²⁴⁹ Ankara Vali vekili Defterdar Zihni'nin Dâhiliye Nezareti'ne yaptığı talep için bakınız. BOA, DH. MKT, 2698/32, Vesika 1-2.

²⁵⁰ BOA, DH. MUİ, 49-1/2, Vesika 1-2.

²⁵¹ Mesela Mamuratül'l-aziz vilayeti dâhilinde bulunan Eğin kazasına tabi Zemâre köyünde meydana gelen difteri salgını nedeniyle Ermeni Patrikhanesi doğrudan Bakteriyolojihane müdürlüğüne başvurarak serum ve şırınga talebinde bulunmuşsa da bu talep dikkate alınmamıştır (11 M 1327/2 Şubat 1909). BOA, DH. MKT, 2727/98, Vesika 1-2.

Serumların Muhafazası ve Tazeliğini Koruma Süresi

Bakteriyolojihane’de hazırlanan serumların üretim tarihinden itibaren bir yıl boyunca tazeliğini koruduğu tespit edilmiştir. Konu ile ilgili bir vesikada “tarih-i istihzarından itibaren bir seneye kadar havass-ı şifâyesini muhafaza edeceği taraf-ı ali asafânelerinden iş’ar buyrulduğu...” ifade edilmiştir (21 B 1316/5 Aralık 1898)²⁵². Taşraya gönderilen serum vs. diğer ilaçların genelde belediyeler içerisinde birer eczahane kurularak buralarda muhafaza edildiği görülmektedir²⁵³. Bununla beraber vilayetlerin çoğunda özellikle kış mevsimlerinde hastalığın olası artma ihtimaline karşı merkezden serum talep edilerek²⁵⁴ “ihtiyaten” serum bulundurulması, serumların fenni usuller çerçevesinde muhafaza edilememesi ve süresi içerisinde kullanılmamasından dolayı bozulma riski ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir (1 B 1317/5 Kasım 1899)²⁵⁵. Bu çerçevede hastalık mahallerinden talep edilen şırınga ve serumlar, zaman aşımına uğramaması (özellikle serumlar) için, belediye tabipleri tarafından yapılan tetkikler neticesinde gerçek ihtiyaçlar tespit edilerek²⁵⁶ dengeli bir şekilde²⁵⁷ ve parça parça (ceste ceste) karşılanmıştır. İhtiyaç kalmadığı takdirde serumların bozulmadan iadesi konusunda da hassas davranılması konusunda çalışma başlatılmış²⁵⁸ ve vilayetlere gönderilen serumlardan artakalanlar belirli bir süre bekletilmiş ve daha sonra merkezi hükümet adına Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti ile irtibata geçilerek değiştirilmiştir (25 S 1327/18 Mart 1909)²⁵⁹. Bu bağlamda serumların tazeliğini koruması amacıyla vilayetlerce ihtiyaç duyulan

²⁵² BOA, DH. MKT, 2144/3.

²⁵³ Bakınız 5 Şu 1323 (18 Şubat 1908) tarihli vesika. BOA, ZB. 348/117.

²⁵⁴ Nitekim belediyelerin özellikle kış mevsiminde hastalığın olası artma ihtimaline karşı merkezden serum talep ettikleri ve bu nedenle belediye eczanelerinde bulunan serumların önemli bir kısmının eskimiş olduğu anlaşılmaktadır. İskenderun Belediye eczahanesine taze kuşpalazı serumu gönderilmesi talebi için bakınız 5 Şu 1323 (18 Şubat 1908) tarihli vesika. BOA, ZB. 348/117.

²⁵⁵ İlgili belgede şu ifade geçmektedir: “vilâyât-ı şâhânenin ekserinde ihtiyaten bulundurulan serumların usul-ü fenniyesi dairesinde muhafaza...” BOA, DH. MKT, 2265/120.

²⁵⁶ Mesela Ohri’de meydana gelen hastalıkta, başlangıçta 10 şişe kuşpalazı serumu gönderilmiş daha sonra 10 şişe daha gönderilmiştir (26 N 1321/16 Aralık 1903). BOA, TFR.L.MN., 28/2774, Vesika 1-8.

²⁵⁷ Bakınız 11 M 1327 (2 Şubat 1909) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2727/98, Vesika 1-2./ Mesela Van vilayeti tarafından gönderilen telgrafnamede bölgede Kuşpalazı hastalığının devam ettiği ifade edilerek “100 kadar serum daha” gönderilmesi talep edilmiştir (25 C 1324/16 Ağustos 1906). BOA, DH. MKT., 1109/53, Vesika 2./ Bir diğer bir belgede Van’da kuşpalazı ile mücadele için “şimdilik 30 adet serumun sürat (ile) irsali”nin yapıldığı belirtilmektedir (10 Ca 1324/2 Temmuz 1906). BOA, DH. MKT., 1096/11, Vesika 1-4.

²⁵⁸ Ohri’de meydana gelen hastalıkta başlangıçta 10 şişe kuşpalazı serumu gönderilmiş daha sonra 10 şişe daha gönderilmiştir (26 N 1321/16 Aralık 1903). BOA, TFR.L.MN., 28/2774, Vesika 1-8.

²⁵⁹ Leskovik’e gönderilmiş olan dokuz şişe difteri serumundan bir şişe sarf edilmiş, geriye kalan sekiz şişenin yerine tazelerinin gönderilmesi için Yanya vilayetince talepte bulunulmuştur. BOA, DH. MKT., 2771/6.

serumların üç ayda bir hazırlanması²⁶⁰ veya “altı ayda bir kere tecdid olun (ması)...” sağlanmış²⁶¹ ve üzerinden bir sene geçmeden serum değiştirme talepleri dikkate alınmamıştır (14 Z 1327/27 Aralık 1909)²⁶². Mesela Van vilayeti merkezi eczanesine sarf edilmek üzere “dört defada 230 adet serum” gönderilmiştir. Bunlardan 101 (bir diğer belgede 100) adedi sarf edilmiş, geriye kalan 129 adedi sarf edilemeyip “bozulmak ihtimaline binaen Bakteriyojihaneye iade” edilmeye karar verilmiştir. 230 adet dışında bölgeden 140 adet daha istendiği görülmektedir. Ancak hastalık bertaraf edilince vilayet yöneticileri harekete geçerek istenen “140 adedi henüz (bölgeye) vurûd etmemiş olduğundan (serumlar) nerede kalmış (bulunuyor) ise buldurulması” için ilgili kişilere yazılı olarak bildirilmesini istemişlerdir (7 Ş 1324/20 Şubat 1909)²⁶³. Yine Baalbek'te kuşpalazı hastalığı çıkması üzerine birçok tahaffuz tedbiri alınmış ve hastalığın sirayeti engellenmiştir. Bununla beraber merkez vilayet Suriye'de ve Beyrut'ta serum bulunmadığından her 15 günde bir defa onar şişe serum gönderilmesi talep edilmişse de²⁶⁴ hastalığın artması nedeniyle istenen serum miktarı daha sonra 24 şişeye çıkarılmıştır (17 C 1317/23 Ekim 1899)²⁶⁵. Yanya vilayeti tarafından kuşpalazı illetine karşı 150 şişe kuşpalazı serumu istenmesine rağmen merkez sadece 100 şişe göndermiştir (4 M 1331/14 Aralık 1912)²⁶⁶. Yine Adana vilayetinde meydana gelen salgında bölgeden 300 adet serum ve şırıngası talebinde bulunulmuşsa da merkezi yetkililer başlangıçta 40, daha sonra 110 serum göndermiş geri kalanların da “ceste ceste” gönderileceğini bildirmiştir (2 B 1327/20 Temmuz 1909)²⁶⁷. Şeceste (Manastır) kasabasında çocuklarda (etfal) şiddetli bir şekilde kuşpalazı hastalığı görüldüğünde bölgeye “20 şişe serum” gönderilerek hastalık tedavi edilmeye çalışılmıştır (11 R 1316/29 Ağustos 1898)²⁶⁸.

²⁶⁰ İlgili belgede “esmân-ı mahallerin devâir-i belediyesinden istihsal kılınmak üzere her vilayet için lüzum olan serumun üç ayda bir istihzarıyla...” ifadesi kullanılmaktadır (7 Ş 1324/20 Şubat 1909). BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 4.

²⁶¹ Taşraya gönderilen 10 şişe serum ve 2 adet şırınga bedeli ile ilgili olarak bakınız 21 B 1316 (5 Aralık 1898) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2144/3.

²⁶² BOA, DH. MUI, 49-1/2, Vesika 1-2.

²⁶³ BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 2,7, 8.

²⁶⁴ Bakınız 1 B 1317 (5 Kasım 1899) tarihli vesika. Talep için 6 Eylül 1315 (18 Eylül 1899) tarihinde bir telgraf gönderilmiştir. Telgrafa, 2 Teşrin-i evvel 1315 (14 Ekim 1899) tarihli telgrafla cevap verilmiştir. BOA, DH. MKT, 2265/120./ Ayrıca bakınız 17 C 1317 (23 Ekim 1899) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2260/47./ BOA, DH. MKT, 2249/14.

²⁶⁵ BOA, DH. MKT, 2260/47.

²⁶⁶ BOA, Dâhiliye İdari Kısım Belgeleri (DH. İD.), 55/84, Vesika 1-2.

²⁶⁷ Adana hadisesinden dolayı Adana merkez ve havalisinde kimsesiz (bikes) kalmış ve difteri hastalığına yakalanmış olan bazı yetim çocukların tedavisinde kullanılmak üzere serum talep edilmiştir. BOA, DH. MKT, 2881/17, Vesika 1-2./ Bir başka vesikada Suriye'de difteri hastalığı ortadan kaldırıldığından gerek görülmedikçe serum gönderilmemesi istenmiştir (5 L 1317/6 Şubat 1900). BOA, DH. MKT, 2301/40.

²⁶⁸ BOA, DH. MKT, 2097/90.

Yine Van vilayetine 370 şişe serumdan ilkönce 140 şişe gönderilmiş, daha sonra 230, 101 ve 50 adet serum gönderilerek mümkün olduğunca serumların dengeli bir şekilde dağıtılması sağlanmıştır (7 Ş 1324/20 Şubat 1909)²⁶⁹.

Bütün bu iyi niyetli uygulamalara rağmen muhtemelen organizasyonlardaki eksiklikler nedeniyle de vilayetlerin serum ve şırınga ihtiyaçlarının zamanında ve tam olarak karşılanamadığı görülmektedir. Mesela Kosova vilayeti örneğinde olduğu gibi bazı vilayetlere difteri serumu gönderilmekle beraber şırınga olmaması nedeniyle hastalıkla mücadele istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Hastalıkla mücadelede daha hızlı hareket edebilmek için özellikle belediye tabibi bulunan yerlerde difteri serumu ve şırıngası bulundurulması sağlanmaya çalışılmıştır (15 Ca 1316/1 Ekim 1898)²⁷⁰.

Serumların Hastalık Mahallerine Ulaştırılması

Hastalık çıkan mahallere gönderilen pülverizatör²⁷¹, serum, tüp ve şırıngalar postahane kanalıyla gönderilmiştir. Öneme binaen serum vs. malzemelerin postahanesinin “mühimme kısmına” teslim edildiği²⁷² ve serumların yolda kırılması için özel bir kutu içine²⁷³ konduğu görülmektedir. Kaza merkezinden köylere gönderilen malzemelerin ise askeri birlikler vasıtasıyla ulaştırıldığı görülmektedir. Mesela Ohri'ye bağlı bazı köylerde çıkan kuşpalazı için ihtiyaç duyulan serumlar Selanik'ten özel bir süvari birliğine (süvari-yi mahsus) teslim edilerek gönderilmiştir (26 N 1321/16 Aralık 1903)²⁷⁴.

Serumların kargo bedelleri serumun gönderildiği vilayet tarafından ödenmiştir. Bu konuda Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye riyaseti takipçi olmuştur. Mesela 1330'lu yıllarda taşraya gönderilen bazı difteri serumlarının “derrâce (bir çeşit araba) tarikiyle” Avusturya Postahanesi'ne teslim edilerek gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede 100 şişe kuşpalazı serumu, Yanya vilayetine 1000 kuruşa gönderilmiştir (4 M 1331/14 Aralık 1912)²⁷⁵.

²⁶⁹ BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 1, 3, 5, 6, 7, 8.

²⁷⁰ İlgili belgede “... talep edilen serumlar gönderilmekte ise de serum şırıngalarının vaktiyle irsal olunamamasından naşi mezkur serumlar istimal edilemeyerek...” ifadesi geçmektedir. BOA, DH. MKT., 2112/34.

²⁷¹ Mesela Manastır vilayeti Kozana kasabasında difteri hastalığı zuhur ettiği beyanıyla bir adet pülverizatör satın alınarak posta ile gönderilmiştir. Konu ile ilgili olarak Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezareti ile diyaloga geçilmiştir (22 Ş 1316/5 Ocak 1899). BOA, DH. MKT, 2156/130.

²⁷² Yemen'e gönderilen kuşpalazı şırınga ve serum bedeli talebi için bakınız (5 L 1317/6 Şubat 1900). BOA, DH. MKT., 2301/39./ Van vilayeti örneği için bakınız (10 Ca 1324/2 Temmuz 1906). BOA, DH. MKT., 1096/11, Vesika 1-4.

²⁷³ Baalbek'e gönderilen 10 şişe serum için bakınız (1 B 1317/5 Kasım 1899). BOA, DH. MKT, 2265/120.

²⁷⁴ Selanik'ten celp edilen 15 şişe difteri serumunun Ohri'ye yetiştirilmek üzere süvari-yi mahsusaya teslim edildiğine dair yapılan yazışmalara bakınız: BOA, TFR.I.MN., 28/2774, Vesika 3, 8.

²⁷⁵ BOA, DH. İD., 55/84, Vesika 1-2.

Serum Bedellerinin Karşılanması

Hastalıkla mücadele için muhtelif alet edevat ve ilaç bulundurmak gerekmişse de gerekli hassasiyet her zaman başkent İstanbul’da bile gösterilememiştir. Nitekim Şehremaneti’nin ilgili dairelerinde bile taze serum ve ameliyat için gerekli alet ve diğer levazımat bulundurmak gerekli olduğu halde bunların her zaman hazırda mevcut olmadığı bu nedenle de hastalıkla etkili mücadele edilemediği görülmektedir. Konuyla ilgili olarak 1910’da Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye Riyaseti takipçi olmuştur (14 M 1328/26 Ocak 1910)²⁷⁶. Her şeye rağmen Der-saadet, taşra, mülkiye ve askeriye daireleri (devair-i mülkiye ve askeriye), askeri kıtalar (kıtaat-ı askeriye), vilayet ve livalar (vilâyât ve elviye-i şahane) ile kaza ve nahiyelerden gelen aşı tüpü ve serum taleplerini mümkün olduğunca karşılamaya çalışmıştır. Aşı tüpü “saye-i ‘inâyetvâye-i cenâb-ı padişahi..” olarak meccanen karşılandığı halde serum ve şırınganın “ber mucabi nizam ve talimât” gereğince parası ödenmek şartıyla gönderimi sağlanmıştır (22 M 1322/8 Nisan 1904)²⁷⁷.

Vilayetler tarafından istenen serum ve şırıngalar, genelde bedelleri karşılığında gönderilmekle beraber sosyal devlet olma özelliğinin bir neticesi olarak bazı durumlarda özellikle fakir ve yetim çocuklarda meydana gelen hastalıklarda “meccanen” gönderilmiştir (2 B 1327/20 Temmuz 1909)²⁷⁸. Ancak şırınga bedellerinin “hiçbir mahallede meccanen i’ta edilmemekte olduğu” ve şırınga bedellerinin mutlak hastalık mahalli tarafından, bir şekilde, ödendiği dikkat çekmektedir. Serum ve şırınga bedelleri ve ödenmesi gibi hususlarda, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezaretî, Bakteriyojihaneye müdürlüğünün görüşleri doğrultusunda hareket etmiştir (2 B 1327/20 Temmuz 1909)²⁷⁹. Belediyelerin ilaç bedellerini sadece maddi durumu iyi olanlardan tahsil ettiği, fakir olan kişilerin yerine ise belediyenin karşıladığı görülmektedir (7 Ra 1328/19 Mart 1910)²⁸⁰.

Taşraya gönderilen serumların “altı ayda bir kere tecdid olun (duğu)...” ve serum bedelinin (esman) serumlar gönderildikten sonra ödendiği görülmektedir (21 B 1316/5 Aralık 1898)²⁸¹. Bununla beraber vilayetlere gönderilen serum ve şırınga bedellerinin her zaman vaktinde ödenmediği bu nedenle de merkezi hükümet

²⁷⁶ İlgili tarihte Der-saadet’te difteri hastalığının arttığı ve hastalığa yakalanan bazı kişilerin vefat ettiğinden bahsedilmiştir. BOA, DH. MUİ, 58/32, Vesika 1-2.

²⁷⁷ BOA, DH. MKT., 839/46, Vesika 1-2.

²⁷⁸ BOA, DH. MKT.,2881/17, Vesika 1-2.

²⁷⁹ BOA, DH. MKT.,2881/17, Vesika 1-2.

²⁸⁰ BOA, DH. MUİ, 70-2/6, Vesika 1-4.

²⁸¹ Taşraya gönderilen 10 şişe serum ve 2 adet şırınga bedeli ile ilgili olarak bakınız. BOA, DH. MKT, 2144/3.

adına Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nin zaman zaman vilayetleri uyardığı anlaşılmaktadır (5 L 1317/6 Şubat 1900)²⁸².

Serum bedelleri hastalık mahallerinde bulunan belediye dairelerinden tahsil edilmiş²⁸³ ve Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne gönderilmiştir²⁸⁴. İlgili bedeller, vilayet eczahanesi tarafından Bakteriyojihaneye'ye gönderilip burada muhasebe tarafından kayıt altına alınmış²⁸⁵ serum bedeli olan meblağın makbuz senedi de ilgili vilayete gönderilmiştir (25 S 1327/18 Mart 1909)²⁸⁶.

1899 tarihinde 10 şişe serum için 120 kuruş²⁸⁷, 20 tüp serum için 240 kuruş²⁸⁸, 1906 tarihinde 30 şişe difteri serumu için 300 kuruş²⁸⁹, 140 şişe serum için 1400 kuruş, daha sonra gönderilen 230 şişe serum için ise “mecidi 19” kuruş hesabıyla 2185 kuruş bedel belirlenmiştir. Yine Van vilayetine gönderilen 101 adet serum için 1010 kuruş, 50 adet serum için 500 kuruş, 370 şişe için 3700 kuruş bedel hesaplanmıştır (7 Ş 1324/26 Eylül 1906)²⁹⁰. 1909 yılında ise bir şişe difteri serumu için 19 kuruş bedel belirlenmiştir (25 S 1327/18 Mart 1909)²⁹¹.

Bu çerçevede 1899 tarihinde bir şişe difteri serumu 12 kuruş iken, 1906 tarihinde 9,5-10 ve 14 kuruş, 1909 yılında ise 19 kuruştur. Serum fiyatlarının bu 10 yıllık zaman diliminde paranın değeri çerçevesinde muhtelif değerlerde olduğu görülmektedir. 1906 yılında serum bedelleri hesaplanırken “mecidi 19” kuruş hesabıyla belirlenmiştir (7 Ş 1324/26 Eylül 1906)²⁹².

²⁸² Yemen'e gönderilen kuşpalazı şırnaga ve serum bedeli talebi için bakınız. BOA, DH. MKT, 2301/39./ Suriye'de çıkan difteri hastalığı gerek vilayet merkezi gerekse vilayete dahil diğer alanlarda ortadan kaldırıldığında, vilayet tarafından hala merkeze ödenmemiş serum bedellerinin bulunduğu görülmektedir (5 L 1317/6 Şubat 1900). BOA, DH. MKT, 2301/40.

²⁸³ İlgili belgede “esmanî mahallerin devâir-i belediyesinden istihsal kılınmak üzere her vilayet için lüzum olan serumun üç ayda bir istihzarıyla...” ifadesi kullanılmaktadır (7 Ş 1324/26 Eylül 1906). BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 4.

²⁸⁴ Van vilayeti örneği için bakınız (10 Ca 1324/2 Temmuz 1906). BOA, DH. MKT, 1096/11, Vesika 1-4.

²⁸⁵ Bakınız 7 Ş 1324 (26 Eylül 1906) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 1.

²⁸⁶ Yanya vilayetine bağlı Leskovik'e gönderilmiş olan dokuz şişe difteri serumundan sarf olunan bir şişenin bedeli için yapılan işleme bakınız. BOA, DH. MKT.,2771/6.

²⁸⁷ Baalbek'e gönderilen 10 şişe serum için bakınız 1 B 1317 (5 Kasım 1899) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2265/120.

²⁸⁸ Yemen'e gönderilen kuşpalazı şırnaga ve serum bedeli talebi için bakınız 5 L 1317 (6 Şubat 1900) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 2301/39.

²⁸⁹ Van'a gönderilen serumlar için bakınız 10 Ca 1324 (2 Temmuz 1906) tarihli vesika. BOA, DH. MKT, 1096/11, Vesika 1, 3.

²⁹⁰ Van vilayetine gönderilen serumlar için bakınız. BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 1, 3, 5, 6, 7, 8.

²⁹¹ Yanya vilayetine bağlı Leskovik'e gönderilmiş olan dokuz şişe difteri serumundan sarf olunan bir şişenin bedelidir. BOA, DH. MKT.,2771/6.

²⁹² Van vilayetine gönderilen serumlar için bakınız. BOA, DH. MKT, 1120/2, Vesika 1, 3, 5, 6, 7, 8.

Serumun zerkinin yapmak için kullanılan şırınganın 1 adedi ise 1900²⁹³ ve 1909 yıllarında 1 Osmanlı Lirası olarak belirlenmiştir (2 B 1327/20 Temmuz 1909)²⁹⁴.

Sonuç

Osmanlı yöneticileri 19. yüzyılda çocuk sağlığının korunması amacıyla hiçbir tedbirden kaçınmamışlardır. Karantina tedbirleri konusunda daha bilinçli hareket etmişler, kuşpalazı gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanan çocuklar için okul dışında bir karantina odası tefriş edilmesi düşüncesi bir tarafa, hasta çocukların naklinin donanımlı bir hastaneye yapılmasını da sağlamışlardır. Bu çerçevede İstanbul'da çiçek, kızamık ve kuşpalazı gibi salgın hastalığa yakalanan çocukların tedavi edildiği alanlardan birisi Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye hastanesi olmuştur.

Hastalığa Avrupa'da çare bulunmasından hemen sonra Osmanlılar da konu ile ilgili uzmanlar yetiştirerek hastalıkla mücadele yolunu tutmuşlardır. Nitekim hastalıkla mücadele konusunda Paris ve Almanya'da bir takım çalışmalar yürütülmüş, Osmanlı Devleti de Paris'e araştırmacı göndererek hastalıkla mücadele konusunda kendi elemanlarını yetiştirmeye çalışmıştır.

II. Abdülhamit'in kızı Hatice Sultan'ın küçük yaşta difteri hastalığından kaybedilmesi İstanbul'da hem difteri hem diğer çocuk hastalıkları konusunda hizmet veren çağdaş Hamidiye (Şişli) Etfal Hastanesi'nin yapılmasında etkili olmuştur.

Hastalıkla mücadelede daha etkili olmak amacıyla İstanbul'da bir de sadece difteri hastalığı ile mücadelede hizmet verdiği anlaşılan "Difteri Ameliyathanesi" kurulmuştur. Devletin ekonomik sıkıntıları nedeniyle taşrada geçici hastane kurma düşüncesi pek gerçekleştirilememiş, genelde belediyeler içerisinde kurulan eczaneler ve buralarda istihdam edilen doktorlar kanalıyla halkın sıhhi ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Bununla beraber kayıtlar sadece köylerde değil, birçok kaza merkezinde bile eczahane bulunmadığını ortaya koymaktadır. İngilizlerin Osmanlı devleti üzerindeki emelleri, taşrada (Ohri'de) difteri ile mücadele amacıyla geçici bir hastane kurmak isteyen İngiliz yardımının reddedilmesine neden olmuş gözükmektedir.

Hastalıkla mücadelede belediyeler içerisinde oluşturulan sıhhiye birimleri istihdam edilmiştir. Hastalıkla mücadelede istihdam edilen en önemli görevliler; belediye tabipleri, sıhhiye müfettişleri ve tathir memurlarıdır. Belediye tabiplerinin tedavi edici hizmetler yanında koruyucu sağlık hizmetlerinde de istihdam edildikleri

²⁹³ Yemen'e gönderilen kuşpalazı şırınga ve serum bedeli incelendiğinde 3 adet şırınga bedelinin 3 Osmanlı lirası olarak belirlendiği görülecektir (5 L 1317/6 Şubat 1900). BOA, DH. MKT., 2301/39.

²⁹⁴ BOA, DH. MKT., 2881/17, Vesika 1-2.

anlaşılmaktadır. Bununla beraber sadece köylerde değil, birçok kaza merkezinde bile tabip bulunmadığı görülmektedir.

Hastalıkla mücadele konusunda yapılacak işlerin yerine getirilmesinde, özellikle İstanbul'da, karmaşaya ve gecikmeye neden olan yetki anlaşmazlıklarının gerçekleştiği görülmektedir.

Difteri ile mücadelede muhtelif malzeme ve ilaç kullanılmıştır. Hastalık alanlarını dezenfekte etmek için kullanılan pülverizatör, tebhîr makinesi ve otoklav makinesi gibi. Bunlardan pülverizatörler hastalık mahallindeki kötü havanın temizlenmesi için, tebhîr (etüv) makineleri ise hastalık mahallindeki kişilerin giyim kuşam vs. kullandığı eşyaları dezenfekte etmek için kullanılmıştır. Tebhîr makinesi bulaşıcı hastalıklardan birine yakalanan kişilerin giysi ve eşyalarını basınçlı su buharı ile bu hastalıkların görüldüğü mekanları kimyasal maddeler ile dezenfekte etmek için kullanılmıştır. Otoklav makinesi ise hastalıkla mücadelede tebhîr kadar etkili olmamış daha çok hastanelerde tımar edevatının (temizlik aletleri) dezenfeksiyonunda kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dâhiliye İdari Kısım Belgeleri (DH. İD.), 55/84.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT), 427/28, 463/30, 509/36, 702/65, 718/11, 839/46, *1045/44*, 1096/11, 1109/53, 1120/2, 1126/83, 1444/107, 1462/65, *1804/39*, 1875/105, 2097/90, 2112/34, 2131/11, 2137/97, 2142/65, 2144/3, *2155/113*, 2156/130, 2163/40, 2166/42, *2186/96*, 2221/117, *2249/14*, *2255/24*, *2260/47*, 2261/19, *2265/120*, 2270/98, *2272/20*, *2281/49*, 2289/61, 2298/50, 2301/39, 2301/40, 2322/94, 2328/44, 2351/124, 2402/40, 2429/39, 2516/114, 2549/65, 2603/95, 2698/32, 2727/98, 2771/6, 2881/17.

Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUI), 49-1/2, 54-1/12, 58/32, 70-2/6.

İrade Askeri (İ. AS.), 10/1312/B-08.

İrade Dahiliye (İ.DH.), 1167/91242.

İrade Hususi (İ. HUS.), 31/1312/CA054, 31/1312/CA074, 32/1312/C-014, 40/1313/S-050, 128/1323.S-009, 133/1323.B-15.

Maarif Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 232/17, 269/56, 323/18, 325/55, *355/30*, 481/32, 545/9, *1045/44*.

Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV.), 54/5304.

Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN.), 28/2774.

Yıldız Esas Evrakı (Y..EE.), 49/11.

Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü (Y..MTV.), 41/107, 97/62, 125/131, 132/32, 272/151.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y..PRK.BŞK.), 40/18, 43/41.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Erkamı ve Saray Görevlileri Arızaları (Y..PRK. SGE.), 7/41.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y.. PRK..ŞH.), 5/57.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y..PRK. TKM), 42/43.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (Y..A...HUS), 252/12, 299/58, 337/129.

Zabtiye Evrakı (ZB.) 56/54, 348/117, 488/101.

İstanbul BB Atatürk Kitaplığı Arşivi

- Mahmud Sadık, “Fenni Musahabe-Tıpta Terakkiye Bir Misal/Kuşpalazı Aşısı”, *Servet-i Fünûn*, c.63, Yıl: 36, sy.1641-167, 26 Kanunusani 1928, ss. 166-167.
- Servet-i Fünûn*, “Şuunât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye-Doktor Ro Tarafından Keşf Olunan Kuşpalazı Aşısının İstanbul’a Getirilmesi”, c. 8, Yıl: 4, sy. 205, 30 Kânunusani 1310, ss. 368.
- Servet-i Fünun*, “Şuunât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye-Diferi”Hastalığının Bulaşması”, c. 9, Yıl: 5, sy. 222, 1 Haziran 1311, ss. 224.
- Servet-i Fünûn*, “Kuşpalazı İletinin Devasını Keşfeden Doktor Ro’nun Resmi”, c. 8, Yıl: 4, sy. 186, 22 Eylül 1310, ss.61.
- Servet-i Fünûn*, “Kuşpalazının Tedavisi”, c. 8, Yıl: 4, sy. 186, 22 Eylül 1310, s. 54-57.
- Servet-i Fünûn*, “Kuşpalazına Tutulmuş Bir Çocuğa Bargir Dem-i Safisinin Suret-i Telkihinin Resmi”, c. 8, Yıl: 4, sy. 187, 6 Teşrinievvel 1310, ss. 92.
- Servet-i Fünûn*, “Kuşpalazı Tedavisi Antitoksi”, c.8, sy.189, Yıl:4, 13 Teşrinievvel 1310, ss. 102-103.
- Servet-i Fünûn*, “Şuunât (Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye-Kuşpalazı tedavisi)”, c.8, sy.189, Yıl:4, 13 Teşrinievvel 1310, ss. 112.
- Servet-i Fünun*, “Şuunât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye- Amerika-Santiyago’da Diferi Hastalığından Ölümler”, c. 8, Yıl: 4, sy. 191, 7 Teşrinievvel 1310, ss. 144.
- Servet-i Fünûn*, “Kuşpalazı İlacının Esasını Keşfeden Almanyalı Doktor Behren’in Resmi”, c. 8, Yıl: 4, sy. 194, 17 Teşrinisani 1310, ss.180.
- Servet-i Fünûn*, “Şuunât-Mevadd-ı Sıhhiye ve Tıbbiye- Masleddem ve Berlin’de Kuşpalazı Tedavisi”, c. 8, Yıl: 4, sy. 196, 1 Kânunuevvel 1310, ss. 223-224.

Diğer Kaynaklar

- Aksu, Murat, *Tıp Tarihi Açısından Türkiye’de Verem Savaşı*, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu Yayını- Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara 2007.
- Altay, Asuman, “Sağlık Hizmetlerinin Sunumunda Yeni Açılımlar ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi”, *Sayıştay Dergisi*, S. 64, 2007, s. 33-58.
- Altıntaş, Ayten - Dinç, Gülten - İbrahim Başağaoğlu, “Basılı Tıp Yayınları Alanının Öncülerinden Biri- Tuhfetü’l-Tıb”, Ed. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, *Tıp Tarihi Araştırmaları-History of Medicine Studies*, Yüce Yayın, S. 10, Haziran, İstanbul 2001, s. 21-37.
- Anagnostopulu, Athanasia, “Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim”, *19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayri Müslimler*, Ed. Pinelopi Stathis, çev. Foti ve Stefo Benlisoy, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt

- Yayınları, İstanbul 2003, s. 1-35.
- Aydın, Erdem, *Türkiye’de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*, Naturel Kitap Yayıncılık, Ankara 2002,
- Baytop, Turhan, “Osmanlı Döneminde Eczacılık ve Eczacılar”, *Osmanlı*, c. 8, Yeni Türkiye yayını, Ankara 1999, s. 587-594.
- Çabuk, Vahid, *Osmanlı Siyasi Tarihinde Sultan II. Abdülhamid Han*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.
- Çavuşoğlu, Turgay- Jale Çetinkaya, “Darülaceze ve Sosyal Hizmetler”, 2013, http://www.turgaycavusoglu.com/index.php?option=com_content&view=article&id=71&Itemid=87 (Erişim tarihi 24. 09. 2013).
- Demirağ, Bahtiyar, *Çocuk Hastalıkları –İnfeksiyöz Hastalıklar ve Zehirlenmeler*, c. II, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1951.
- Demiryürek, Mehmet, “Kıbrıs’ta Salgın Hastalıklar ve Hastalıklarla Mücadele (1878-1908)”, *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. 2, Ed., Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2005, s. 1299-1320.
- Efe, Suat, “Şişli Etfal Hastanesinin Kurucusu Dr. İbrahim Paşa (1861-1938)”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Ed. Nil Sarı, Hüsrev Hatemi, 1993, S.4, s.141-146.
- Ege, Rıdvan, *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri 1923-1998*, 83. Kitap, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 1998.
- Engin, Vahdettin, *Sultan II. Abdülhamit ve İstanbul’u*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.
- Erginöz, Hilmi, “Türkiye’de Sağlık İdaresi”, *Dünyada ve Türkiye’de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi*, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1988, s. 174-185.
- Fişek, Nusret H, *Halk Sağlığına Giriş*, Hacettepe Üniversitesi Dünya Sağlık Örgütü Hizmet Araştırma ve Araştırmacı Yetiştirme Merkezi Yayını, Ankara 1983.
- Gür, Emel, “Adolesanlarda Aşılama: Difteri-Boğmaca-Tetanoz, Kızamık-Kızamıkçık-Kabakulak ve Suçiçeği Aşuları”, *İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri Adölesan Sağlığı II*, Sempozyum Dizisi No: 63, 2008, s. 85-88.
- İç Hastalıkları*, (Ed). Prof. Dr. Aydoğan Öbek, 4. Baskı, Güneş Kitabevi, Bursa 1990.
- Cecil Russell L, *İç Hastalıkları –Cecil*, yay. Cevdet Aykan, çev. Arif İsmet Çetingil vd., İ. Ü. Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayını, İstanbul.
- İstanbul İl Yıllığı 1973*, (1973), İstanbul 1950.
- Kahya, Esin, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İatrokimya Cereyanının Etkileri”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 69-76.
- Koloğlu, Orhan, “XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikın Karantina Doktorunun Anıları”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-23*

- Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Basımevi, Ankara 1999. s. 61-67.
- Nuhoğlu, Hidayet Y., “Darülaceze”, *DİA*, c. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1993, s. 512-514.
- Okay, Cüneyd, “Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk (1850-1900)”, *Türkler*, c. 14, Ankara 2002, s. 41-56.
- , “Osmanlı Devleti’nde Kimsesiz Çocukları Barındırmak İçin Kurulan Bir Kurum: Himaye-i Etfal Cemiyeti (1917-1923)”, *Osmanlı*, c. 5, 1999, s. 496-503.
- Özbek, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914*, 2. Baskı, İletişim yayınları, İstanbul 2004.
- Özcengiz, Erkan, “Difteri Bağışıklaması”, *STED*, c. 12, S. 3, 2003, s.103-104.
- Özden, Neşe, “Dr. Refik Saydam’ın Türk Sağlık politikaları Üzerindeki Etkisi (1923-1937)”, *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. 3, Ed. Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2005, s. 1503-1511.
- Özgür, Hüseyin, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri”. *Yeni Türkiye, Büyük Osmanlı Araştırması*, c. 5: *Toplum*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 116-128.
- Peet, William Wheelock, “Kent Yönetimi”, *İstanbul 1920*, Ed. Clarence Richard, Johnson M. A., çev. Sönmez Taner, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayını, İstanbul 2007, s. 83-108.
- Sağlık Ansiklopedisi*, “Difteri Çocukları Etkileyen Hastalık”, c. II, Arkin Kitabevi, İstanbul.
- Sarıyıldız, Gülden, “Osmanlılarda Hıfzıssıhha”, *DİA*, c. XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1998, s. 319-321.
- , *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.
- , “Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, S. 22, Ankara 1994, s. 329-376.
- Tantay, Ayfer, “Milli Mücadele Yıllarında İzmir’de Etkili Olan Başlıca Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz-ı Sariye)”, *ÇTTAD*, VI/15, (2007), s. 39-54.
- Unat, Ekrem Kadri, *Temel Mikrobiyoloji*, II. Baskı, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1993.
- Ülker, Süreyya, *Ülker Çözümler Terimleri Sözlüğü*, Erkam Matbaası, İstanbul 2001.
- Yararış, Ahmet - Selahattin Katar, “Çoklu Sistem Tutulumu İle Seyreden Difteri Vakası”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 49, 2006, s. 221-224.
- Yıldırım, Nuran, “Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhir Makinesi/Etöv Üretimi ve Kullanımı”, (<http://www.bilimtarihi.org/e-metunler003.htm>) (Erişim Tarihi, 15 Ekim 2013).

- , *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, Ajans Es, İstanbul 2010.
- , “Sağlık Hizmetleri”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 400-404.
- , “Tebhirhaneler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 231-232.
- , “Salgınlar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 423-426.
- , “Darülaceze”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 555.
- , “Tanzimat’tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *TCTA*, V, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1320-1338.
- Yıldırım, Nuran - Suzan Bozkurt, “VIII. Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresinin (1894) Tıp Tarihimizdeki Yeri”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 77-89.
- Yumuturuğ, Sevim, *Halk Sağlığı Ders Kitabı*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları, Sayı: 64, Ankara 1988.

بسم الله الرحمن الرحيم
باسم كتابه العزيز

قوسه يالادي عذنه روچار اولاندرك نداوي مخصوص برخته خان تا سبي لزومه
 رايه روقو- نيقولك قولديك باينه مسره اولديغي مكنوب فاكياي لهر بوشه خانه لري
 تقديم خلدی بومايه شرفصودر بويوسره اولدره اراره سيزه حناي يارشا هيري
 كلم جيلك كقود انقاز ايلماسره اولسه ميني مذكوره خسته خانه ملك نمايسی و انقا آخي
 اكلای اولدقده صكره امور نيك اوزه سي قصصه نيه ما مور بوي غلغلي شوعا ايريم
 و انق خسته خانه لر نه ايكي روقو مذكوره عذنه قتل اولاندرك نداوي ما مور ايريم
 چرند اشوخه لوه خفه اجا ايد بولوه عذيانك كافه سه وقوم داره حتى طرف
 اشرف خضره يارشا اهلينده نعيمه بوييله جو اولاندري بشه سيزه مقدم
 قولرا وقوعانده اشرقا ماسي خريل عذري خسته خانه لره كهر كوره اهل احمده ايريم
 نفسيه نه لزوم قالمديغي بي مکت ميه تا خانه روا حاسي لوزم كده صلواته خضره
 لادجه نيكه ملك قول اولسونه طولوي ده مکت مذكوره عالمه وظيفه جا كانه ده
 خناس بولسد احوال معروفه به نظر قوسه يالادي طو ايلاندرك نداوي صورتله
 دهها باره كاشوره مسره اولدوه خدتر عهد ايد بوليم زمانا نفسيات جا كانه و قول
 بولسا خسته خان لري شبه لي برهان ظهريه نفسيه ايلنگله عذنه مذكوره ملك نداوي

مانع اولدوه
 رفته سولتمات حضرته يارشا هيري اشوعاي جا كانه ده لطفاً عطفك بويوروك
 ضد خاصه و ملايه صورتده والعهه فيا تله برخته خانه تا سبي صندره اقوا ايد هلك
 ايدورت بوليم و نفسيه ساحت ايد كهم معروفده ايد بوليم
 انشا اوده عذره بلج نلند ايد بوليم

Ek 3: BOA, Y.MTV, 125/131

Ek 4: BOA, Y.EE, 49/11

Ek 5: Kuşpalazına Tutulmuş Bir Çocuğa Bargir Dem-i Safisinin Suret-i Telkihi

Servet-i Fünûn, “Kuşpalazına Tutulmuş Bir Çocuğa Bargir Dem-i Safisinin Suret-i Telkihinin Resmî”,
c. 8, Yıl: 4, sy. 187, 6 Teşrinievvel 1310, s. 92.

Ek 6: Kuşpalazı İlacının Esasını Keşfeden Almanyalı Doktor Behren

Servet-i Fünûn, “Kuşpalazı İlacının Esasını Keşfeden Almanyalı Doktor Behren’in Resmî”, c. 8,
Yıl: 4, sy. 194, 17 Teşrinisani 1310, s.180.

Zeynel Özlü

Ek 7: Kuşpalazı İletinin Devasını Keşfeden Doktor Ro
Servet-i Fünûn, “Kuşpalazı İletinin Devasını Keşfeden Doktor Ro’nun Resmi”,
c. 8, Yıl: 4, sy. 186, 22 Eylül 1310, s.61.